

18. Eski Uygurca Altun Yaruk'ta Dilbilgisel Hiyerarşinin Sınır İhlalleri ¹**Fatih TORUN ²**

APA: Torun, F. (2026). Eski Uygurca Altun Yaruk'ta Dilbilgisel Hiyerarşinin Sınır İhlalleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (54), 320-352. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23262229>

Öz

Bu çalışma, Eski Uygur Türkçesinin en önemli Budist metinlerinden biri olan Altun Yaruk'un 5. bölümündeki (Suvarṇaprabhāsa-sūtra, çev. Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung) çatı, ikileme ve yeni türetim olgularını, dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlalleri kavramı çerçevesinde çözümlemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nitel araştırma geleneği içinde doküman incelemesine dayalı betimleyici bir modelle yürütülmüş; veriler Ölmez'in (1991) yayınından satır numaralarıyla belgelenerek toplam kırk beş örnek (yirmi dört çatı, on iki ikileme, dokuz yeni türetim) üzerinde incelenmiştir. Çözümleme, Halliday ve Matthiessen'in (2014) dizimsel işlev dilbilgisindeki dizim ölçeği ile Chomsky'nin (1981, 1995) X-çizgisi kuramı olmak üzere iki kuramsal modele dayandırılmıştır. Bulgular, üç olgunun da biçimbirim, sözcük, öbek ve tümcecik katmanları arasındaki sınırları geçirgenleştirdiğini; bu geçirgenliğin SFL'nin düzey kayması kavramıyla tutarlı biçimde betimlenebildiğini, buna karşın X-çizgisinin ikili dallanma ve baş merkezlik ilkelerinin özellikle çok katmanlı türetimlerde ve ikilemelerde güçlükle karşılaştığını göstermektedir. Çalışma, işlevci ve biçimci dilbilgisi modellerinin tek bir tarihsel metin üzerinde tamamlayıcı biçimde kullanılabileceğini ortaya koyarak hem Eski Uygurca biçimbilim araştırmalarına hem de dilbilgisel hiyerarşi kuramına katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, Altun Yaruk, dilbilgisel hiyerarşi, çatı, ikileme, yeni türetim, dizimsel işlev dilbilgisi, X-çizgisi kuramı

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. 10-12 Temmuz 2026 tarihinde VII. Ases Van Uluslar Arası Bilimsel Araştırma Konferansında özet metin olarak sunulmuştur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: % 4

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 23.08.2026-**Kabul Tarihi:** 09.10.2026-**Yayın Tarihi:** 10.10.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23262229>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme

² Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü / Assistant Professor, Kafkas University, Dede Korkut Faculty of Education, Department of Social Sciences and Turkish Language Education (Kars, Türkiye), **eposta:** fatihatorun8027@gmail.com **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-2860-0863> **ROR:** <https://ror.org/04v302n28>

Boundary Violations of Grammatical Hierarchy in the Old Uyghur Altun Yaruk ³**Abstract**

This study analyses the phenomena of voice, hendiadys (binomials), and novel derivation in the fifth chapter of Altun Yaruk (Suvarṇaprabhāsaśūtra, translated by Tıŋko Tāli Tutuŋ of Beshbalık), one of the most significant Buddhist texts of Old Uyghur Turkic, within the framework of hierarchical boundary violations. Adopting a qualitative, document-analysis based descriptive design, the data were drawn from Ölmez's (1991) edition and documented with line numbers, yielding forty five instances (twenty-four voice, twelve binomial, nine novel derivation). The analysis rests on two theoretical models: the rank scale of Halliday and Matthiessen's (2014) systemic functional grammar and Chomsky's (1981, 1995) X-bar theory. The findings reveal that all three phenomena render permeable the boundaries among the morpheme, word, phrase, and clause strata; that this permeability can be described consistently through the SFL notion of rankshift; whereas the binary branching and head centredness principles of X-bar theory encounter difficulties, particularly with multilayered derivations and binomials. By demonstrating that functional and formal grammatical models can be employed complementarily on a single historical text, the study contributes both to Old Uyghur morphological scholarship and to the theory of grammatical hierarchy.

Keywords: Old Uyghur, Altun Yaruk, grammatical hierarchy, voice, hendiadys, novel derivation, systemic functional grammar, X-bar theory

³

Statement (Thesis / Paper): It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography. Presented as an abstract at the 7th Ases Van International Scientific Research Conference on July 10–12, 2026.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticate, Rate: 4 %

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 23.08.2026-**Acceptance Date:** 09.10.2026-**Publication**

Date: 10.10.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23262229>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

1. Giriş

Dil birimlerinin sesbirimden tümceye doğru katmanlı bir düzen içinde örgütlendiği görüşü, çağdaş dilbilimin en yerleşik varsayımlarından biridir. Bu görüşe göre en küçük anlamlı birim olan biçimbirim sözcüğü, sözcükler öbeği, öbekler tümcecigi ve nihayetinde tümceyi kurar. Söz konusu sıralama, çoğu betimleyici dilbilgisinde tartışmasız bir başlangıç noktası olarak benimsenmekle birlikte, Türkçe gibi kaynaşmış (eklemeli) dillerde bu hiyerarşinin katmanları arasındaki sınırlar belirgin biçimde geçirgenleşmektedir (Göksel ve Kerslake, 2005; Oflazer, 2014).

Bu geçirgenliğin en açık görüldüğü durumlar, tek bir kökün ardışık eklerle genişleyerek başka dillerde bütün bir öbeğin ya da tümcecigin taşıdığı anlamı tek başına yüklenmesidir. Türkçenin bu tipolojik özelliği, biçimbirim ile sözcük, sözcük ile öbek, öbek ile tümcecik arasındaki geçiş noktalarını Batı dillerine kıyasla çok daha bulanık kılar. Önemli olan nokta, bu bulanıklığın yalnızca çağdaş Türkçeye özgü olmadığı; dilin tarihsel katmanlarında da gözlemlenebildiğidir. Dolayısıyla dilbilgisel hiyerarşinin Türkçedeki davranışını anlamak için, dilin erken dönemlerine ait tutarlı bir metnin sağlayacağı tanıklık özel bir değer taşır.

Bu çalışma, Eski Uygur Türkçesinin en önemli Budist metinlerinden biri olan *Altun Yaruk*'un (Altın Işık Sutrası, Skr. *Suvarāprabhāsaśūtra*) III. kitabını (5. bölüm) inceleme nesnesi olarak almaktadır. Metin, Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından 11. yüzyılın başlarında Çince'den Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş; günümüzde Ölmez'in (1991) yazıçevrimli, aktarılan açıklamalı ve dizinli yayınıyla incelenebilir hâle gelmiştir. Bu metnin seçilmesinin temel gerekçesi, tek bir çevirmenin elinden çıkmış olması nedeniyle sunduğu yöntemsel tutarlılıktır: aynı dönem, aynı tür ve aynı dil bilinci, dilbilgisel olguların tutarlı bir bütün içinde incelenmesine olanak verir.

Çalışmanın merkezinde üç biçimbilim olgusu yer almaktadır: çatı (voice), ikileme (hendiadyoin) ve çevirmenin türettiği yeni sözcükler. Bu üç olgu rastgele seçilmemiştir; her biri, dilbilgisel hiyerarşinin farklı bir sınırını sınayan birer mercek işlevi görür. Çatı ekleri biçimbirim düzeyinde işler ancak eylemin değerliğini (valency) değiştirerek tümcecik düzeyindeki argüman yapısını belirler; böylece biçimbirim ile tümcecik arasındaki sınırı durumuna getirir. İkilemeler, iki sözcüğün tek bir söz dizimsel birim oluşturup oluşturmadığı sorusuyla sözcük ile öbek arasındaki sınırı sınar. Çevirmenin ürettiği çok katmanlı türetimler ise ek yığılmasının biçimbirim ile sözcük arasındaki sınırı nasıl aştığını gösterir.

1.1 Problemin Arka Planı

Dilbilgisel hiyerarşinin evrensel mi yoksa dile özgü mü olduğu sorusu, yapısalcı dilbilimden bu yana tartışılmaktadır. Üretimsel gelenekte Chomsky'nin (1981, 1995) geliştirdiği X-çizgisi kuramı, tüm öbeklerin *Belirleyici* – *X'* – *Baş* biçimindeki evrensel bir şemaya indirgenebileceğini ileri sürer. Buna karşılık işlevci gelenek, özellikle Halliday'in dizimsel işlev dilbilgisi (Systemic Functional Linguistics, SFL), dilbilgisel birimleri biçimsel bir şemadan çok, anlam üretimine hizmet eden işlevsel katmanlar olarak ele alır (Halliday ve Matthiessen, 2014). Bu iki yaklaşım arasındaki gerilim, kaynaşmış diller söz konusu olduğunda belirginleşir; çünkü bu dillerde tek bir yüzey biçimi birden çok dilbilgisel düzeyi aynı anda gerçekleştirebilir.

Altun Yaruk gibi bir çeviri metni, bu gerilimi sınamak için ayrıca elverişlidir. Çevirmen Şingko Şeli Tutung, Sanskritçe ve Çince kaynaklardaki soyut Budist kavramları Türkçeleştirirken, dilin türetim olanaklarını olağanüstü ölçüde zorlamış; daha önceki metinlerde görülmeyen ya da pek az görülen çok

sayıda yeni sözcük ve ikileme üretmiştir (Ölmez, 1991, 1998). Bu yaratıcı zorlama, kaynaşımli yapının hiyerarşik sınırlarını nasıl esnettiğini gözlemlemek için doğal bir laboratuvar oluşturur.

1.2 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, *Altun Yaruk*'un 5. bölümündeki çatı, ikileme ve yeni türetim olgularını bütüncül bir çözümlemeyle ele alarak, bu olguların dört katmanlı dilbilgisel hiyerarşinin (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) sınırlarını nasıl ihlal ettiğini ortaya koymaktır. Çalışma, bu sınır ihlallerini SFL'nin dizim ölçeği (rank scale) ile düzey kayması (rankshift) kavramları ve X-çizgisi kuramının evrensel öbek şeması açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi hedefler. Bu doğrultuda üç araştırma sorusuna yanıt aranmaktadır:

AS1.

Altun Yaruk'un 5. bölümündeki çatı, ikileme ve yeni türetim olguları, SFL dizim ölçeği (rank scale) çerçevesinde hangi dilbilgisel düzeylere yerleştirilebilir ve bu yerleştirme hangi noktalarda belirsizleşir?

AS2.

Bu üç olgu, dilbilgisel hiyerarşinin katmanları (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) arasındaki sınırlarda hangi tür düzey kayması (rankshift) ve iç içe geçme örüntüleri sergilemektedir?

AS3.

X-çizgisi kuramının evrensel öbek şeması, bu Eski Uygurca verilerle ne ölçüde uyumludur; çevirmenin ürettiği çok katmanlı türetimler ve ikilemeler şemayı hangi noktalarda yeniden betimlemeye zorlamaktadır?

Araştırmanın önemi üç boyutta değerlendirilebilir. Kuramsal açıdan çalışma, işlevci ve biçimci dilbilgisi geleneklerinin açıklayıcı güçlerini eşzamanlı modern veriler yerine tarihsel bir Eski Uygurca metin üzerinde sınayarak, hem tipolojik dil bilime hem de tarihsel Türk dili çalışmalarına katkı sunar. Yöntemsel açıdan, tek bir tutarlı metin üzerinden dilbilgisel olguların hiyerarşik konumlarını haritalayan, tekrarlanabilir bir çözümleme modeli önermektedir. Alana özgü açıdan ise *Altun Yaruk*'un biçimbilimsel zenginliğini, betimleyici bir döküm olmanın ötesinde, çağdaş dilbilim kuramlarıyla ilişkilendirerek yeniden okumaktadır. *Altun Yaruk* üzerine yapılan kapsamlı filolojik çalışmalar (Ölmez, 1991; Zieme, 1985; Erdal, 1979) ağırlıklı olarak metin yayını, söz varlığı ve sözlükbilim odaklıdır; bu olguların dilbilgisel hiyerarşi kuramı çerçevesinde yorumlanması ise henüz ele alınmamış bir boşluktur.

2. Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde araştırmanın dayandığı iki temel kuramsal eksen ile inceleme nesnesinin tarihsel filolojik arka planı ele alınmaktadır. İlk eksen, Halliday'in dizimsel işlev dilbilgisi ve onun dizim ölçeği (rank scale) kavramıdır. İkinci eksen, Chomsky'nin üretimsel dilbilgisi geleneğindeki X-çizgisi kuramıdır. Üçüncü olarak, *Altun Yaruk* ve Eski Uygurca biçimbilim araştırmalarının durumu özetlenerek çalışmanın özgün katkı alanı tanımlanmakta; bölümün sonunda iki kuramın karşılaştırmalı konumlanması sunulmaktadır.

2.1 Dizimsel İşlev Dilbilgisi ve Dizim Ölçeği (Rank Scale)

Michael Halliday tarafından geliştirilen ve dizimsel işlev dilbilgisi olarak adlandırılan kuram, dili bir biçimsel kurallar dizgesi olmaktan çok, toplumsal bağlamda anlam üreten bir gösterge dizgesi olarak ele alır (Halliday ve Matthiessen, 2014). Bu yaklaşımda dilbilgisel birimler katmanlı bir düzen oluşturur ve bu düzen dizim ölçeği (rank scale) olarak kavramsallaştırılır. Dizim ölçeği dört temel birimden oluşur: en küçük birim olan biçimbirim, onu izleyen sözcük, ardından öbek/grup ve en üst düzeyde tümcecik.

Dizim ölçeğinin en ayırt edici özelliği, düzey kayması (rankshift) olarak bilinen mekanizmadır. Bu mekanizmaya göre, hiyerarşinin herhangi bir düzeyindeki bir birim, kendisinden daha üst bir düzeyin işlevini üstlenebilir ya da bir alt düzeyin yapısı içine gömülebilir (Halliday ve Matthiessen, 2014). Düzey kayması, dizim ölçeğini katı ve doğrusal bir hiyerarşi olmaktan çıkarıp, birimler arası geçişe olanak tanıyan esnek bir yapıya dönüştürür. Bu esneklik, kaynaşımli dillerin betimlenmesinde SFL'yi çekici kılan başlıca özelliktir; çünkü Türkçedeki çatı eklerinin tümcecik düzeyine uzanan etkileri, ikilemelerin sözcük ile öbek arasındaki konumu ve çok katmanlı türetimlerin biçimbirim yığılması, tam da bu düzey kayması olgusuyla ilişkilendirilebilir.

SFL'nin bir diğer boyutu, üst işlevler (metafunctions) anlayışıdır: her tümcecik eşzamanlı olarak düşünsel, kişilerarası ve metinsel anlam boyutlarını gerçekleştirir (Halliday ve Matthiessen, 2014). Bu boyut, doğrudan hiyerarşik sınıflandırmayla ilgili olmasa da, hangi birimin hangi düzeyde hangi işlevi yüklendiğini belirlemede çözümlemeye kuramsal bir zemin sağlar. SFL'nin dizgesel tipolojik genellenebilirliği çeşitli dil ailelerinden örneklerle sınanmış (Martin, 2016) olmakla birlikte, kuramın Eski Türkçe gibi tarihsel bir kaynaşımli dil katmanına uygulanması az rastlanan bir girişimdir.

2.2 Üretimsel Dilbilgisi: X-Çizgisi ve Yalın Öbek Yapısı

Üretimsel dilbilgisi geleneğinde dilbilgisel hiyerarşi, işlevsel değil biçimsel ölçütlerle tanımlanır. Chomsky'nin (1981) Yönetim ve Bağlama kuramı çerçevesinde geliştirilen X-çizgisi kuramı, tüm öbek türlerinin (ad öbeği, eylem öbeği, sıfat öbeği vb.) ortak ve evrensel bir şemaya, yani *Belirleyici* – *X'* – *Baş* yapısına indirgenebileceğini ileri sürer. Bu şemada her öbek (XP), bir baştan (X) türeyen ve ikili dallanma ilkesine uyan hiyerarşik bir yapıdır.

Chomsky'nin (1995) Minimalist Program çerçevesinde X-çizgisi kuramı yalın öbek yapısına (Bare Phrase Structure) evrilmiştir. Bu yaklaşımda derin yapı ile yüzey yapı ayrımı terk edilmiş; öbek oluşumu, birleştirme (Merge) adı verilen tek bir küme oluşturma işlemine indirgenmiştir. Yalın öbek yapısı, X-çizgisi şemasının önceden belirlenmiş katı şablonunu esnetir, ancak ikili dallanma ve baş merkezlilik ilkelerini korur (Chomsky, 1995). Bu çerçeve, dilbilgisel hiyerarşinin yapısal boyutunu açıklamada güçlü bir model sunar.

Türkçenin üretimsel çerçevedeki betimlemesi büyük ölçüde Kornfilt'in (1997) kapsamlı çalışmasına dayanır. Kornfilt, Türkçenin özne nesne yüklem (SOV) düzenini ve baş sona (head final) yapısını X-çizgisi kuramı çerçevesinde çözümlemiştir. Ne var ki Türkçenin baş sona dizilişi, çok katmanlı türetimlerin baş atamasında yarattığı belirsizlik ve ikilemelerin koordineli yapısı, evrensel X-çizgisi şemasının bu dile (özellikle de tarihsel bir katmanına) uygulanmasında çeşitli güçlükler doğurur. Bu güçlükler, araştırmanın üçüncü sorusunun (AS3) odağını oluşturmaktadır.

2.3 Türkçenin Kaynaşımli Yapısı ve Üç Sınır Bölgesi

Bu çalışmada “sınır ihlali” (boundary violation) terimi, dilbilgisel hiyerarşinin ardışık iki katmanı (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) arasındaki sınırın, tek bir yüzey biriminde geçirgenleşmesi olarak tanımlanır. Bir yapı, biçimsel olarak alt bir katmana (örneğin sözcüğe) ait görünmesine karşın, işlevsel olarak üst bir katmanın (örneğin öbeğin ya da tümcecğin) anlamsal söz dizimsel yükünü taşıyorsa, katmanlar arasındaki sınır ihlal edilmiş sayılır. Bu ihlal üç biçimde ortaya çıkabilir: (a) kategori taşması (bir birimin beklenenden üst bir katmanın işlevini üstlenmesi), (b) çok işlevlilik (tek bir biçimbirimin bağlama göre farklı katmanlarda iş görmesi) ve (c) yoğunlaşma (birden çok katmanın tek bir yüzey biriminde eşzamanlı temsil edilmesi). Terim, değer yargısı içermez; bir kuraldışılığı değil, Türkçenin kaynaşımli yapısının hiyerarşik katmanları esnetme eğilimini betimler.

Türkçe, yüksek düzeyde üretken çekim ve türetim biçimbilimine sahip, sondan eklemeli (kaynaşımli) bir dildir (Göksel ve Kerslake, 2005; Oflazer, 2014). Bu yapı, dilbilgisel hiyerarşinin katmanları arasındaki sınırları üç temel bölgede bulanıklaştırır ve bu üç bölge, çalışmanın üç olgusuyla doğrudan örtüşür.

Birinci sınır bölgesi, **biçimbirim ile tümcecik** arasındadır ve çatı olgusunda belirginleşir. Çatı ekleri (ettirgen, dönüslü, edilgen, işteş) biçimbirim düzeyinde işlemesine karşın, eylemin değerliğini değiştirerek tümcecik düzeyindeki argüman sayısını doğrudan belirler. İkinci sınır bölgesi, **sözcük ile öbek** arasındadır ve ikileme olgusunda kendini gösterir; iki sözcüğün tek bir anlamsal söz dizimsel birim mi yoksa bir öbek mi oluşturduğu tartışmalıdır. Üçüncü sınır bölgesi, **biçimbirim ile sözcük** arasındadır ve çok katmanlı türetimlerde ortaya çıkar; ardışık eklerin yığılması, tek bir yüzey biçiminin neredeyse tümcecik düzeyinde anlam yoğunluğu taşımasına yol açar.

Bu sınır sorunları yalnızca kuramsal değildir; tarihsel metinlerde de somut biçimde gözlemlenebilir. Nitekim Eski Türkçe biçimbirim sınırlarının (Morphemfuge) çözümlenmesi başlı başına bir araştırma konusu olmuştur (Erdal, 1979). *Altun Yaruk*’un 5. bölümü, bu üç sınır bölgesinin üçünü de aynı metin içinde örnekleyen zengin bir veri kaynağı sunar.

2.4 Altun Yaruk ve Eski Uygurca Biçimbilim Araştırmaları

Altun Yaruk, Eski Uygur Türkçesinin en kapsamlı ve en çok çalışılan Budist metinlerinden biridir. Eserin 5. bölümü (Radloff-Malov neşrinde 131-199. satırlar), manzum ve mensur kısımları ve özellikle sonundaki Aç Bars öyküsüyle, eserin en yoğun işlenen bölümlerinden biri olmuştur (Ölmez, 1991). Metnin çevirmeni Şingko Şeli Tutung, Budist terminolojiyi Türkçeleştirmedeki başarısıyla tanınır; Arat onu üslubu nedeniyle Türk şairleri arasında saymıştır (Ölmez, 1991).

Eser üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak metin yayını, yazıçevrimi, sözvarlığı ve sözlükbilim odaklıdır. Ölmez’in (1991) yayını, 5. bölümün yazıçevrimini, Türkiye Türkçesine aktarımını ve ayrıntılı açıklamalı dizinini içerir. Eski Uygurca ikilemeler üzerine de kapsamlı bir alanyazın oluşmuştur (Çağatay, 1944; Şen, 2002; Ölmez, 2017). Çatı ve türetim ekleri ise Eski Türkçe biçimbilimini ele alan çalışmalarda (Erdal, 1979; Gabain, 1974) ve sözlüklerde (Clauson, 1972; Nadelyayev vd., 1969) incelenmiştir.

Bu zengin filolojik birikime karşın, *Altun Yaruk*’taki çatı, ikileme ve türetim olgularının *dilbilgisel hiyerarşi kuramı* çerçevesinde, yani bu olguların biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik katmanları arasındaki sınırları nasıl ihlal ettiği açısından bütüncül olarak ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır.

Mevcut çalışmalar bu olguları ayrı ayrı ve betimleyici biçimde inceler; bunları tek bir kuramsal mercek (hiyerarşik sınır-ihlali) altında birleştiren ve SFL ile X-çizgisi açısından yorumlayan bir yaklaşım, bu araştırmanın özgün katkısını oluşturur.

2.5 İki Modelin Karşılaştırmalı Konumlanması

SFL dizim ölçeği ile X-çizgisi kuramı, dilbilgisel hiyerarşiyi farklı kuramsal önceliklerle ele alır. SFL işlevsel bir bakışla birimleri anlam üretimi açısından konumlandırırken, X-çizgisi biçimsel bir bakışla evrensel yapısal şemaya öncelik verir. Aşağıdaki tablo, iki modelin temel boyutlarını karşılaştırmalı olarak özetlemektedir.

Tablo 1. SFL Dizim Ölçeği ile X-Çizgisi Kuramının Karşılaştırmalı Konumlanması

Boyut	SFL Dizim Ölçeği	X-Çizgisi / Yalın Öbek Yapısı
Temel birim	Dizim düzeyi (rank); işlevsel	Öbek (XP); biçimsel
Hiyerarşi türü	Bünyeleme + düzey kayması (rankshift)	İkili dallanma; evrensel şema
Anlam-biçim ilişkisi	Anlam birincil; biçim anlamı gerçekleştirir	Biçim birincil; anlam arabirimde
Kaynaşmış dil tutumu	Tipolojik esneklik; düzey kayması olanaklı	Evrensellik iddiası; parametre ayarı gerekir
Temel kaynaklar	Halliday ve Matthiessen (2014); Martin (2016)	Chomsky (1981, 1995); Kornfilt (1997)

Not. Tablo, iki kuramın araştırma soruları açısından temel ayırım noktalarını özetlemektedir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, iki kuram birbirini dışlayan değil, tamamlayan perspektifler sunabilir. SFL’nin düzey kayması mekanizması Türkçenin çatı, ikileme ve ek yığılmasından doğan esnek yapılarını betimlemede güçlüyken, X-çizgisinin biçimsel kesinliği öbek iç yapısının ve baş atamasının çözümlenmesinde ayrıntı sağlar. Bu çalışma, iki modelin *Altun Yaruk* verisi üzerindeki açıklayıcı güçlerini karşılaştırarak, kaynaşmış bir dilin tarihsel bir katmanında dilbilgisel hiyerarşinin sınırlarının nasıl ihlal edildiğini ortaya koymayı ve gerektiğinde X-çizgisi şemasının Türkçeye özgü bir uyarlamasını tartışmayı hedeflemektedir.

Bu bölümde araştırmanın modeli, inceleme nesnesi (derlem), verilerin çıkarımı ve çözümlenmesi süreci ile geçerlik güvenilirlik ölçütleri ve sınırlılıkları açıklanmaktadır. Çalışma, Eski Uygar Türkçesine ait tek bir metnin (*Altun Yaruk*’un 5. bölümü) dilbilgisel açıdan derinlemesine çözümlenmesine dayanan nitel bir araştırmadır.

3. Yöntem

3.1 Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma geleneği içinde yer alan ve doküman incelemesine dayalı betimleyici bir çözümleme modeliyle desenlenmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin çözümlenmesini kapsayan bir veri toplama yöntemidir.

(Yıldırım ve Şimşek, 2021). Tarihsel dilbilim çalışmalarında, dönemin dil durumunu yansıtan özgün metinler birincil veri kaynağı olarak ele alınır; bu çalışmada da Eski Uygur Türkçesinin bir dönem tanığı olan Altun Yaruk metni, dilbilgisel hiyerarşinin sınır olgularını betimlemek üzere incelenmektedir.

Çalışmanın çözümleme çerçevesi iki kuramsal modele dayanır: Halliday ve Matthiessen'in (2014) dizimsel işlev dilbilgisindeki dizim ölçeği (rank scale) ile düzey kayması (rankshift) kavramları ve Chomsky'nin (1981, 1995) X-çizgisi kuramı. Bu iki model, eşzamanlı (sinkronik) dil çözümlemesi için geliştirilmiş olmakla birlikte, dilbilgisel birimlerin hiyerarşik ilişkilerine dair sundukları kavramsal araçlar, tarihsel bir metnin biçim-sözdizim olgularını çözümlemede de uygulanabilir niteliktedir. Modellerin tarihsel bir veriye uygulanmasının doğurabileceği sınırlamalar, 3.6'da ele alınmaktadır.

Bu modelin tercih edilme gerekçesi üç yönlüdür. Birincisi, betimleyici çözümleme, önceden belirlenmiş bir kuramsal çerçeve ışığında verinin sistematik biçimde betimlenmesine ve yorumlanmasına olanak tanır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). İkincisi, tek bir metne odaklanmak, dilbilgisel olguların bağlam içinde ve bütünlüklü biçimde incelenmesini sağlar. Üçüncüsü, iki kuramsal modelin karşılaştırmalı kullanımı, olguların yalnızca betimlenmesini değil, kuramsal açıdan değerlendirilmesini de mümkün kılar.

Çözümlemede kullanılan iki modelin eşzamanlı (sinkronik) dil betimlemesi için geliştirilmiş olması, tarihsel bir metne uygulanmalarında yöntemsel bir gerekçelendirmeyi gerektirir. Bu çalışma, söz konusu modelleri tarihsel dil değişimini açıklamak için değil, belirli bir tarihsel kesitteki (11. yüzyıl başı) bir metnin biçim sözdizim yapısını betimlemek için kullanır; dolayısıyla uygulama, modellerin eşzamanlı doğasıyla çelişmez. Nitekim dizimsel işlev dilbilgisi, eşzamanlı olmayan veri türlerine (tarihsel metinler, gelişim evreleri) uygulanabilecek genel bir betimleme aracı olarak tasarlanmıştır; kuramın çözümleme birimleri (dizim ölçeği, düzey kayması) belirli bir dönemle sınırlı değildir. Benzer biçimde, X-çizgisi şemasının evrensel olduğu savı, onu ilkece her dönemin diline uygulanabilir kılar; tarihsel bir metnin bu şemayla uyumu ya da uyumsuzluğu, kuramın evrensellik iddiasını sınamak için meşru bir veri kaynağıdır. Bu nedenle çalışmada, her iki model de art zamanlı bir genelleme aracı olarak değil, tek bir tarihsel kesite ait eşzamanlı bir betimleme çerçevesi olarak işletilmiştir.

3.2 İnceleme Nesnesi ve Derlem

Araştırmanın inceleme nesnesi, Altun Yaruk'un (Altın Işık Sutrası, Skr. *Suvarāprabhāsasūtra*) III. kitabı, yani 5. bölümüdür. Metin, Mehmet Ölmez'in (1991) hazırladığı *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)* adlı yayından alınmıştır. Bu yayın, Radloff-Malov neşrinin 131-199. satırları arasındaki bölümün yazıçevrimini, Türkiye Türkçesine çevirisini, ayrıntılı açıklamalarını ve dizinini içermektedir. Metin, Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından 11. yüzyılın başlarında Çince'den Eski Uygur Türkçesine çevrilmiştir (Ölmez, 1991).

Tek bir metnin ve tek bir çevirmenin ürününün seçilmesi, yöntemsel açıdan bilinçli bir tercihtir. Tek bir kaynak, aynı dönem, aynı metin türü (Budist çeviri metni) ve aynı dil bilinci içinde üretilmiş olduğundan, dilbilgisel olguların tutarlı bir bağlam içinde incelenmesini sağlar; farklı dönem ve türlerden gelen verilerin yaratabileceği değişkenlik denetlenmiş olur. Derlemin temel nicel özellikleri Tablo 2'de sunulmaktadır.

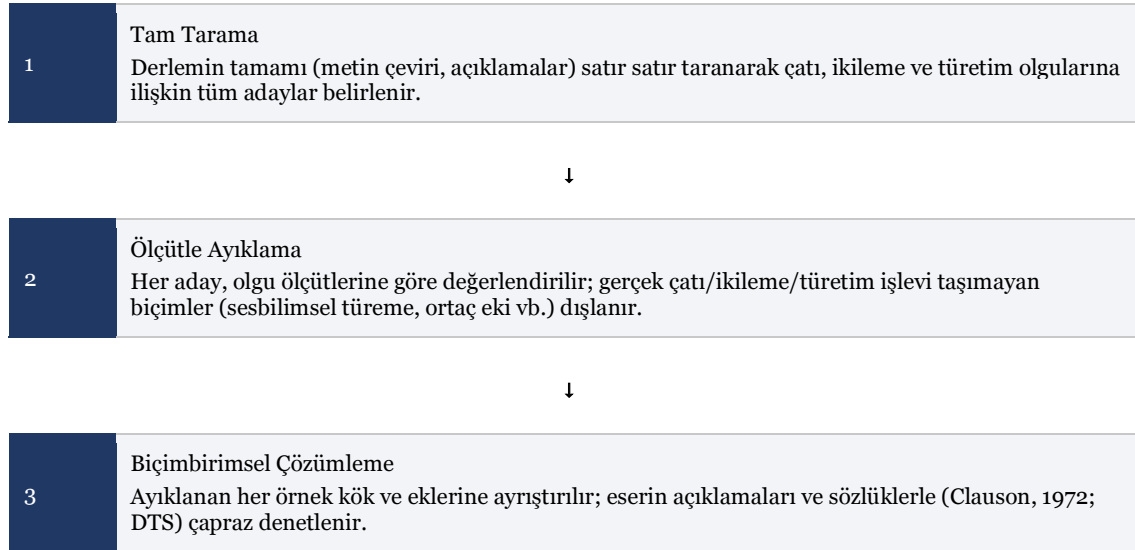
Tablo 2. İncelenen Derlemin Temel Özellikleri

Özellik	Tanım
Eser	Altun Yaruk (Suvarṇaprabhāsaśūtra), III. kitap / 5. bölüm
Yayın	Ölmez (1991), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1
Dönem ve dil	11. yüzyıl başı; Eski Uygur Türkçesi
Çevirmen	Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung
Metin türü	Budist çeviri metni (Çinceden)
Kapsam	Radloff-Malov neşri 131-199. satırlar (mensur ve manzum kısımlar)
İncelenen olgular	Çatı, ikileme, yeni türetimler (biçim-sözdizim olguları)

Not. Eserin künyesi DergiPark (TDAY-Belleten; Dil Araştırmaları) ve uluslararası bibliyografik kayıtlarla doğrulanmıştır.

3.3 Verilerin Çıkarımı Süreci

Veriler, derlemin sistematik ve tam taranması yoluyla çıkarılmıştır. Süreç, art arda gelen beş aşamadan oluşmaktadır (Şekil 1). Önce metnin tamamı (açıklamalı dizin ve metin çeviri kısımları dâhil) taranmış; çatı, ikileme ve türetim olgularına ilişkin tüm adaylar belirlenmiştir. Ardından her aday, belirlenen ölçütlere göre değerlendirilerek gerçek olgu örnekleri ayıklanmış; çatı eki taşıyan ancak gerçek çatı işlevi bulunmayan biçimler (örneğin sesbilimsel kökenli -n- türemesi, ortaç eki -yük, sesbilimsel okuma sorunu içeren -ş- örnekleri) kapsam dışı bırakılmıştır. Ayıklanan örnekler, biçimbirimsel olarak çözümlenmiş, hiyerarşik düzeylere atanmış ve son olarak iki kuramsal model açısından yorumlanmıştır.

Şekil 1. Veri Çıkarımı ve Çözümleme Süreci

4	Hiyerarşik Düzey Ataması Her örnek, ilgili dilbilgisel düzeye (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) ve sınır bölgesine yerleştirilir.
---	---

5	Kuramsal Yorum Örnekler SFL dizim ölçeği/düzey kayması ve X-çizgisi açısından yorumlanır.
---	--

Not. Tüm örnekler, Ölmez (1991) yayınının satır numaralarıyla (örn. AY 132.2) etiketlenerek kaydedilmiştir.

3.4 Verilerin Çözümlemesi

Veriler, betimsel çözümleme yaklaşımıyla çözümlenmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Çözümleme, önceden belirlenmiş kuramsal çerçeve (dilbilgisel hiyerarşi ile SFL ve X-çizgisi kavramları) doğrultusunda yürütülmüştür. Her olgu (çatı, ikileme, türetim) kendi içinde alt türlere ayrılmış; her alt tür, temsil gücü yüksek örneklerle çözümlenmiş ve elde edilen bulgular betimsel tablolarla özetlenmiştir.

Çözümlemenin üç temel adımı şunlardır: (a) her örneğin biçimbirimsel yapısının ayrıştırılması, (b) örneğin dilbilgisel hiyerarşideki düzeyinin ve ihlal ettiği sınırın belirlenmesi, (c) örneğin SFL'nin düzey kayması kavramı ve X-çizgisinin öbek şeması açısından değerlendirilmesi. Çözümleme sürecinde, dilbilim örnekleri akademik uzlaşıya uygun biçimde numaralandırılmış ve yazıçevrim ölçütlerine bağlı kalınarak sunulmuştur. Çözümleme, herhangi bir istatistiksel yazılım gerektirmeyen, kavramsal yapısal bir niteliktedir; sayısal özetler (olgu ve örnek sayıları) betimsel düzeyde verilmiştir.

3.5 Geçerlik ve Güvenilirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik, Lincoln ve Guba'nın (1985) önerdiği inanılrlık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik ölçütleriyle değerlendirilir. Bu çalışmada söz konusu ölçütleri karşılamak üzere iki tamamlayıcı strateji izlenmiştir: kaynak çapraz doğrulaması ve çözümleyiciler arası tutarlılık denetimi. Uygulanan stratejiler Tablo 3'te özetlenmektedir.

Tablo 3. Geçerlik Güvenilirlik Ölçütleri ve Uygulanan Stratejiler (Lincoln ve Guba, 1985)

Ölçüt	Nicel Karşılığı	Uygulanan Strateji
İnanılrlık	İç geçerlik	Her örneğin eserin açıklamalarıyla ve bağımsız sözlüklerle (Clauson, 1972; Nadelyayev vd., 1969) çapraz doğrulanması (çoklu doğrulama)
Aktarılabilirlik	Dış geçerlik	Derlemin künyesinin, kapsamının ve satır numaralarının yoğun biçimde betimlenmesi; örneklerin yeniden izlenebilir kılınması
Tutarlılık	Güvenirlik	Veri çıkarımının açık ölçütlere ve sabit bir akışa (Şekil 1) bağlanması; ayıklama ve çözümleme adımlarının yinelenebilir biçimde belgelenmesi (denetim izi)

Ölçüt	Nicel Karşılığı	Uygulanan Strateji
Teyit edilebilirlik	Nesnellik	Tüm örneklerin satır numarasıyla kaynağa bağlanması; biçimbirimsel ayrıştırmaların farklı neşir ve sözlüklerle teyit edilmesi

Not. Çözümleyiciler arası tutarlılık, örneklerin bağımsız kaynaklarla (eserin açıklaması, sözlükler, farklı neşirler) karşılaştırılması yoluyla sağlanmıştır.

İnanırlılığı güçlendirmek için her örnek, yalnızca Ölmez'in (1991) açıklamasına değil, bağımsız sözlük kaynaklarına (Clouston, 1972; Nadelyayev vd., 1969) ve gerektiğinde farklı neşirlere (örneğin Zieme, 1985) de dayandırılarak çoklu doğrulamadan geçirilmiştir. Tutarlılığı sağlamak için veri çıkarımı, önceden belirlenmiş ölçütlere ve sabit bir işlem akışına (Şekil 1) bağlanmış; her örnek satır numarasıyla etiketlenerek denetim izi oluşturulmuştur. Bu sayede çözümlemenin başka araştırmacılarca yinelenebilirliği güvence altına alınmıştır.

3.6 Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma aşağıdaki sınırlılıkları taşımaktadır:

(a) Çalışma, tek bir metne (Altun Yaruk'un 5. bölümü) dayanmaktadır; bulgular, Eski Uygur Türkçesinin tamamına ya da diğer tarihsel Türk dili katmanlarına doğrudan genellenemez.

(b) İnceleme, üç biçim sözdizim olgusuyla (çatı, ikileme, yeni türetimler) sınırlıdır; dilbilgisel hiyerarşinin diğer olguları kapsam dışıdır.

(c) Çözümlemede kullanılan SFL ve X-çizgisi modelleri eşzamanlı (sinkronik) dil çözümlemesi için geliştirilmiştir; tarihsel bir metne uygulanmaları, bu modellerin tarihsel veriye yönelik açıklayıcı sınırlarını da gündeme getirir.

(d) Bazı biçimlerin biçimbirimsel ayrıştırmaları alanyazında tartışmalıdır; bu durumlar çözümlemede belirtilmiş olmakla birlikte, kesin olmayan okumalar bir sınırlılık oluşturur.

3.7 Araştırma Etiği

Bu araştırma, yayımlanmış ve kamuya açık bir bilimsel yayına (Ölmez, 1991) dayanan, insan ya da hayvan deneği içermeyen bir doküman incelemesidir; dolayısıyla etik kurul izni gerektirmemektedir. Çalışmada yararlanılan tüm kaynaklara bilimsel atfı ilkelerine uygun biçimde gönderme yapılmış; inceleme nesnesi olan metnin yayıncısı ve çevirmenine ilişkin künye bilgileri eksiksiz biçimde verilmiştir. Araştırma, bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine bağlı kalarak yürütülmüştür.

Şekil 2. Altun Yaruk 5. Bölüm Bulgularının Hiyerarşik Alan Dağılımı (Treemap)

Şekil 2. Üç olgu ve alt türlerinin alan orantılı gösterimi. Dikdörtgen büyüklüğü n değeriyle orantılıdır. Sol blok: çatı (n=24, %53.3); sağ üst: ikileme (n=12, %26.7); sağ alt: yeni türetim (n=9, %20). İç renk tonu alt tür ayrımını kodlar. Veri: Ölmez (1991), AY 5. bölüm, n=45.

Şekil 2, n=45 örneğin üç küme ve on iki alt tür arasındaki dağılımını alan orantılı dikdörtgenlerle göstermektedir. Treemap'in en belirgin özelliği, sezgisel büyüklük karşılaştırmasıdır: solda yer alan **çatı bloğu** (n=24), görsel alanın yarıdan fazlasını kaplar ve bu, üç olgu arasındaki nicel ağırlığı anında açık kılar. Çatı bloğunun içindeki en büyük alt dikdörtgen **ettirgen** alt türüdür (n=12, toplam alanın %26.7'si); bu oran, Eski Uygurcada değerlik artırımının diğer çatı türlerine kıyasla ne denli üretken bir yapı olduğunu sayısal olarak doğrular.

Treemap'in ikinci önemli özelliği, kesişim alanını ayrı bir dikdörtgenle göstermesidir. Çatı bloğunun alt seridindeki *kesişim dilimi* (n=4, %8.9), başka olgularla örtüşen çatı örneklerini temsil eder ve görsel olarak bu örneklerin sistematik bir azınlık olmadığını, tersine olgu sınırlarını geçen anlamlı bir küme oluşturduğunu ortaya koyar. **İkileme** (sağ üst) içindeki çatılı ikileme alt dikdörtgeni (n=3, koyu yeşil) ile **yeni türetim** içindeki tür değıştiren blok (n=4, açık amber), her iki kümede de en ilginç ve teorik açıdan en verimli yapıların sayısal olarak azımsanamayacak bir yoğunluğa ulaştığını göstermektedir.

Görsel birlikte okunduğunda, treemap makalenin temel tezini destekleyen bir sayısal tablo sunar: dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlalleri n=45 örneğin %35'inden fazlasında (sınır veya kesişim nitelikli örnekler) kendini göstermekte; bu oran, söz konusu ihlallerin tekil ya da rastlantısal olgular değil, metnin yapısal bir özelliği olduğuna işaret etmektedir.

4. Bulgular

Bu bölümde, Altun Yaruk'un 5. bölümünden derlenen veriler üç olgu başlığı altında sunulmaktadır: çatı (4.1), ikileme (4.2) ve yeni türetimler (4.3). Dördüncü alt bölümde (4.4) üç olgunun kesiştiği yapılar ele alınmakta ve sınır ihlalinin çok boyutlu niteliği gösterilmektedir. Her olgu, önce alt türlerine ayrılarak

örneklerle betimlenmekte, ardından dilbilgisel hiyerarşi kuramı açısından değerlendirilmektedir. Tüm örnekler Ölmez'in (1991) yayınındaki satır numaralarıyla (örn. AY 132.2) belgelenmiştir.

4.1 Çatı: Biçimbirim ile Tümcecik Arasındaki Sınır

Türkçenin kaynaşımli yapısının dilbilgisel hiyerarşi üzerindeki etkisi yalnızca çağdaş Türkçeyle sınırlı değildir; bu etki, dilin tarihsel katmanlarında da gözlemlenebilir. Bu alt bölümde, çağdaş Türkçeden elde edilen bulgular (bk. 4.2.1-4.2.3), Eski Uygurca dönemine ait bir Budist çeviri metni olan *Altun Yaruk*'un (Altın Işık Sutrasi) III. kitabından (5. bölüm) sistematik olarak çıkarılan çatı örnekleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Söz konusu metin, Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından 11. yüzyılın başlarında Çince'den Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş; günümüzde Ölmez'in (1991) yazıçevrimli, çevirili ve dizinli yayını aracılığıyla incelenebilmektedir.

Çatı (voice) kategorisi, dilbilgisel hiyerarşinin biçimbirim ile sözcük katmanları arasındaki geçirgenliği sınamak için ayrıcalıklı bir olgudur; çünkü çatı ekleri biçimbirim düzeyinde işlev görmekle birlikte, eylemin değerliğini (valency) ve dolayısıyla tümcecik düzeyindeki argüman yapısını doğrudan değiştirir. Başka bir deyişle, tek bir biçimbirimsel ekleme, hiyerarşinin en alt katmanından en üst katmanına (tümcecik) uzanan bir etki yaratır. Bu durum, araştırmanın ikinci sorusunda (AS2) ele alınan ek yığılması ile düzey kayması ilişkisinin tarihsel bir doğrulaması niteliğindedir.

Altun Yaruk'un 5. bölümünün tamamı (Radloff-Malov neşrine göre 131-199. satırlar arası) çatı olgusu açısından taranmış ve toplam yirmi dört çatı maddesi belirlenmiştir. Bu maddeler beş ulamda dağılım göstermektedir: ettirgen (12), dönüşlü (5), edilgen (2), işteş (1) ve sınır/tartışmalı durumlar (4). Aşağıda her ulam, temsil gücü yüksek örneklerle çözümlenmekte; bölümün sonunda tüm maddeleri içeren toplu döküm (Tablo 3) sunulmaktadır.

4.1.1 Ettirgen (Kausatif) Çatı: Değerlik Artırımı ve Ek Yığılması

Metinde en üretken çatı türü ettirgendir. Ettirgenlik eki (-t-, -tur-/ -dur-, -ur-/ -gur-), geçişsiz bir eylemi geçişli kılarak değerliği artırır. Aşağıdaki örnek, ekin biçimbirim düzeyinde eklenmesiyle eylemin tümcecik düzeyindeki argüman yapısının nasıl değiştiğini gösterir:

(1) *çök-* (geçişsiz, 'çökmek') → *çöket-* (geçişli, 'çöktürmek')

AY 132.2; Nadelyayev (1969: 155a) bu biçimi *çök-* eyleminin ettirgen çatısı olarak değerlendirir (Ölmez, 1991).

Ettirgen ulamının en dikkat çekici yönü, çevirmen Şingko Şeli Tutung'un birden çok ettirgenlik ekini üst üste yığarak oluşturduğu çok katmanlı biçimlerdir. Bu biçimler, ek yığılmasının hiyerarşik düzeyleri tek bir yüzey biçimi içinde nasıl iç içe geçirdiğini somutlaştırır:

(2) *ör-* → *örit-* → *öritdür-* ('yükseltirmek, olgunlaştırmak')

AY 165.21: *örítettürür* < **öritdürür*; ardışık ettirgenlik. Krş. *köngül öritdür-* AY 178.23, 179.2 (Ölmez, 1991).

(3) *kök* (ad, 'gök') → *köked-* → *kögedtür-* ('göklere çıkarmak, övmek')

AY 135.11; BT XIII'te *kögedtürüp* (Zieme, 1985: 88). Addan eyleme türetim üstüne ettirgenlik yığılması.

Üçüncü örnek, ettirgenliğin yalnızca eylem köklerine değil, addan türetilmiş gövdelere de eklenebildiğini gösterir: *kök* adı önce eyleme (*köked-*), ardından ettirgenleştirilmiş bir biçime (*kögedtür-*) dönüşmektedir. Bu çok katmanlılık, çağdaş Türkçedeki *gül-* → *güldür-* ya da *piş-* → *pişir-* örnekleriyle koşutluk gösterir; bu da çatının değerlik değiştirme işlevinin Eski Uygurcadan günümüze tipolojik bir süreklilik sergilediğine işaret eder.

4.1.2 Dönüştü (Refleksif) Çatı: Değerlik Azaltımı

Dönüştü çatı, -n- ekiyle eylemin etkisini öznenin kendisine yönelterek değerliği azaltır. *Altun Yaruk*'ta dönüştü çatının hem açık hem de türev içine gömülmüş örnekleri yer almaktadır:

(4) *yu-* ('yıkamak') → *yun-* ('yıkamak', dönüştü)

AY 145.23; *arıt-* → *arın-* koşutluğuna göre *yu-* da *yun-* biçiminde dönüştü olmalıdır (Ölmez, 1991).

(5) *küçed-* ('güçlenmek' ← 'kavramak, sıkıca tutmak')

AY 133.19; metne göre eylem geçişli (transitiv) değil, dönüştü (refleksif) okunmalı, bu da 'güçlenmek' anlamını gerektirir (Ölmez, 1991).

Beşinci örnek, çatının yalnızca biçimsel değil, anlamsal söz dizimsel bir kategori olduğunu gösterir: aynı kök, dönüştü okunduğunda ('güçlenmek') tek argümanlı, geçişli okunduğunda ('sıkıca tutmak') iki argümanlı bir yapı gerektirir. Daha incelikli bir durum, dönüştü biçimbirimin bir türev içine gömülmesidir; bu, düzey kaymasının (rankshift) sözcük düzeyindeki bir tezahürüdür:

(6) *evir-* → *evir-i-n-ç* → *evrinçkençig* ('sürekli hareket halinde, dönüp dolaşan')

AY 111.17; Ölmez bunu **evir-i-n-ç+ke-n-ç+sig* olarak çözümler: dönüştü -n- ekinin türev içine gömülmesi (Ölmez, 1991).

4.1.3 Edilgenlik–Dönüştülük Belirsizliği: Hiyerarşik Sınırın Bulanıklaşması

Çatı kategorisinin dilbilgisel hiyerarşideki sınır sorunlarını en açık biçimde ortaya koyan olgu, -l- biçimbiriminin hem edilgenlik hem de dönüştülük (pekiştirme) işlevi taşıyabilmesidir:

(7) *öç-* ('sönmek') → *öçid-* / *öçül-*

AY 164.15; metinde iki biçim arasında ayrım gözetilmez. *öçid-*'teki -l-, edilgenlikten çok dönüştülüğü pekiştiren bir 'yoğunlaştırma' (Intensivum) görevindedir (Ölmez, 1991).

Bu örnek, tek bir biçimbirimin (-l-) bağlama göre farklı dilbilgisel işlevler üstlenebildiğini gösterir. Bu çok işlevlilik, biçimbirim katmanı ile sözcük katmanı arasındaki sınırın net çizilemediği, araştırmanın merkezî savını destekleyen bir bulgudur. X-çizgisi kuramının biçimsel kesinliği, bu tür bağlam bağımlı çok işlevli biçimbirimleri tek bir kategoriye yerleştirmekte zorlanırken (Chomsky, 1995); SFL'nin işlevsel ve bağlam duyarlı yaklaşımı, aynı biçimin farklı dizgesel seçimleri gerçekleştirebildiğini açıklamaya daha elverişlidir (Halliday ve Matthiessen, 2014).

4.1.4 İsteş (Reziprok) Çatı

İsteş çatı, -ş- ekiyle eylemin karşılıklı/ortaklaşa yapıldığını gösterir. Metinde isteşlik, ikileme yapısıyla birlikte tek bir örnekte belirginleşir:

(8) *aya- amra-* → *ayaş- amraş-* ('karşılıklı saymak ve sevmek')

AY 195.13-14: bir ikintişke 'birbirine' ardından ayaştacı amraştacı bolgaylar; -ş- isteşlik eki ikilemeli kullanılır (Kara ve Zieme, 1976; Ölmez, 1991).

Sekizinci örnek, çatı (isteşlik) ile ikileme olgusunun aynı yapıda kesiştiğini gösterir: iki eş anlamlı eylem (*aya-* ve *amra-*) hem -ş- isteşlik ekini alır hem de ikileme oluşturur. Bu, biçimbirim (çatı eki), sözcük (eylem) ve öbek (ikileme) katmanlarının tek bir yapıda iç içe geçtiği bir örnektir.

4.1.5 Sınır Durumlar: Ek Aktarımı ve Donmuş Biçimler

Son ulam, kaynaşımly yapının hiyerarşik sınır bulanıklığını en uç noktada sergileyen örnekleri içerir. Bunların en çarpıcısı, çatı eklerinin ad köklerine aktararak eylem türetmesidir:

(9) *uvul* (ad, 'oğul') → *uvuldur-* (eylem, 'oğul saymak, oğul kabullenmek')

AY 192.x; eylemden eylem yapan ettirgenlik ekleri -dur- ve -l-, *uvul* adına gelerek *uvuldurum* 'seni oğulluğa kabul ederim' ifadesini oluşturur (Karayca örneği; Ölmez, 1991).

Dokuzuncu örnek, kaynaşımly yapının sınır bulanıklığını en uç noktada gösterir: bir ad kökü (*uvul*), normalde eylemlere eklenen çatı eklerini alarak hem bir eyleme hem de değeriği değiştirilmiş bir yapıya dönüşmektedir. Burada biçimbirim katmanındaki bir işlem (ek ekleme), sözcük türü değişiminden (ad → eylem) tümcecik düzeyindeki argüman yapısının kuruluşuna kadar uzanan çok katmanlı bir etki yaratmaktadır. Buna ek olarak, kimi çatı ekleri zamanla adlaşarak sözlükselleşmiş (lexicalized) biçimlerde donmuştur; örneğin *yalmıç* 'alev' (< *ya-l-*, AY 131.10) biçimi, edilgen/dönüşlü kökenli -l- ekinin artık ayrıştırılmadığı bir ad olarak görülmektedir.

Tablo 4 Altun Yaruk (5. Bölüm) Çatı Örneklerinin Tam Dökümü (n = 24)

Madde	Biçim	Çatı	Ek	Anlam
132.2	<i>çöket-</i>	Ettirgen	-et-	çöktürmek
135.11	<i>kögedtür-</i>	Ettirgen	-d-+-tür-	göklere çıkarmak
135.12	<i>kodıkartur-</i>	Ettirgen	-kar-tur-	aşağılamak
136.11	<i>burçıntur-</i>	Ettirgen	-tur-	üzmek
141.8	<i>tamtur-/tamıt-</i>	Ettirgen	-tur-/t-	tutuşturmak
154.9	<i>todur-/todğur-</i>	Ettirgen	-ur-/gur-	doyurmak
165.21	<i>öritdür-</i>	Ettirgen	-it-+-dür-	yükselttirmek
177.9	<i>adart-</i>	Ettirgen	-t-	zarar vermek

Madde	Biçim	Çatı	Ek	Anlam
181.1	<i>katdur-/koddur-</i>	Ettirgen	-dur-	kattırmak
181.16	<i>toşğurt-</i>	Ettirgen	-gur-+-t-	doldurtmak
190.23	<i>kodgaysuk</i>	Ettirgen	-d-ı+kar-	indirmek
Yeni Ş.	<i>engitdür- vb.</i>	Ettirgen	-it-+-dür-	eğdirmek
145.23	<i>yun-</i>	Dönüşlü	-n-	yıkanmak
133.19	<i>küçed-</i>	Dönüşlü	-(e)d-	güçlenmek
136.5	<i>boşğun-</i>	Dönüşlü	-n-	öğrenmek
155.11	<i>yükmek-in</i>	Dönüşlü/birl.	-n-	birikim
111.17	<i>evrinçkençig</i>	Dönüşlü (türev)	-i-n-ç	dönüp dolaşan
136.17	<i>örtül-</i>	Edilgen	-(ü)l-	örtülmek
147.2	<i>arın-/arıl-</i>	Edilgen/dön.	-n-/-l-	arınmak
195.13	<i>ayaş- amraş-</i>	İşteş	-ş-	karşılıklı sevmek
164.15	<i>öçid-/öçül-</i>	Sınır (ed./dön.)	-l-	sönmek
192.x	<i>uvuldur-</i>	Sınır (ad→eyl.)	-dur-+-l-	oğul saymak
136.3	<i>evrilme-</i>	Sınır (edilgen)	-il-	çevrilmemek
131.10	<i>yahnç</i>	Sınır (donmuş)	-l-	alev, yalım

Not. Madde numaraları Radloff-Malov neşrine göredir (Ölmez, 1991). 'Yeni Ş.' = çevirmen Şingko Şeli Tutung'un türettiği, eserin 'Yeni Şekiller' listesinde yer alan biçimler. Ulam dağılımı: ettirgen 12, dönüşlü 5, edilgen 2, işteş 1, sınır 4 (toplam 24).

4.1.6 Tarihsel-Tipolojik Değerlendirme

Altun Yaruk'tan derlenen bu yirmi dört çatı örneği, araştırmanın ikinci sorusu (AS2) bağlamında üç temel bulguyu desteklemektedir. Birincisi, çatı eklerinin biçimbirim düzeyinde işlemesine karşın etkilerinin tümcecik düzeyine kadar uzanması, kaynaşmış yapının dilbilgisel hiyerarşinin katmanlarını iç içe geçirme eğiliminin yaklaşık bin yıllık bir tarihsel derinliğe sahip olduğunu göstermektedir. İkincisi, -l- gibi çok işlevli biçimbirimlerin bağlama göre farklı ulamlar (edilgenlik/dönüşlülük) gerçekleştirmesi ve çatı eklerinin türev içine gömülmesi (örn. evrinçkençig), biçimbirim-sözcük sınırının net çizilemediği savını tarihsel verilerle pekiştirmektedir. Üçüncüsü, ek aktarımı yoluyla ad köklerinin eyleme dönüşmesi (uvul → uvuldur-) ve çok katmanlı ettirgenlik yığılması (ör- → örit- → öritdür-), hiyerarşik düzeyler arası geçişin Türkçede yapısal bir özellik olduğunu ortaya koymaktadır.

Çıkarım. Eski Uygurca verisi, dilbilgisel hiyerarşinin evrensel bir şablon olarak değil, dilin tipolojik niteliğine göre yeniden biçimlenen esnek bir yapı olarak ele alınması gerektiği yönündeki kuramsal savı, yaklaşık bin yıllık bir tarihsel derinlikle güçlendirmektedir. Türkçenin kaynaşımli yapısından kaynaklanan düzey kayması örüntüleri, dile özgü ve tarihsel olarak kararlı bir tipolojik özelliştir.

Bu tarihsel bulgular, çağdaş Türkçeden bilinen koşut yapılarla (ettirgenleşme, dönüşlülük, ek yığılması) birlikte değerlendirildiğinde, çatının değerlik değiştirme işlevinin ve buna eşlik eden düzey kayması örüntülerinin Eski Uygurcadan çağdaş Türkçeye tipolojik bir süreklilik içinde aktarıldığı görülmektedir. Bu süreklilik, makalenin kuramsal çerçevesinde (bk. 2.3) öne sürülen, kaynaşımli yapının hiyerarşik sınırları bulanıklaştırdığı savının yalnızca eşzamanlı değil artzamanlı olarak da geçerli olduğunu kanıtlamaktadır.

4.2 İkileme: Sözcük ile Öbek Arasındaki Sınır

Çalışmanın ikinci olgusu olan ikileme, dilbilgisel hiyerarşinin sözcük ile öbek arasındaki sınırını sınar. İkileme, anlamca yakın, karşıt ya da eş iki sözcüğün yan yana getirilerek tek bir kavramı, durumu ya da niteliği daha güçlü biçimde anlatması olgusudur (Çağatay, 1944; Ölmez, 2017). *Altun Yaruk*'un 5. bölümü, ikileme açısından son derece zengindir; bu durum hem Eski Uygurcanın genel eğilimiyle hem de çevirmen Şingko Şeli Tutung'un Budist kavramları yoğun ve vurgulu biçimde aktarma çabasıyla ilişkilidir (Ölmez, 1991, 2017).

Alanyazında bu yapılar için sıkça kullanılan “hendiadyoin” terimi, dar anlamıyla iki ögenin tek bir kavramı anlatmak üzere eşgüdümlemesini imler (Çağatay, 1944). Bu çalışmada “ikileme” terimi, hendiadyoinin bu dar tanımını kapsamakla birlikte, ondan daha geniş bir yapı kümesini (karşıt anlamlı çiftler, çatılı eylem ikilemeleri, ikiden çok ögeli zincir yapılar) içerecek biçimde kullanılmaktadır; dolayısıyla incelenen her yapı, teknik anlamda bir hendiadyoin değildir.

İkilemenin dilbilgisel hiyerarşi açısından temel sorunu şudur: İki sözcükten oluşan bir ikileme, söz dizimsel olarak tek bir birim (sözcük düzeyinde bir bileşik) midir, yoksa iki ayrı sözcüğün oluşturduğu bir öbek midir? SFL çerçevesinde bu soru, ikilemenin dizim ölçeğindeki konumuyla ilgilidir: ikileme, sözcük düzeyinde mi yoksa öbek düzeyinde mi işlemektedir? X-çizgisi açısından ise sorun, ikilemenin baş atamasıyla ilgilidir: koordineli iki ögeden hangisi baştır, ya da ikileme başsız (eşbaşlı) bir yapı mıdır? Bu alt bölümde, *Altun Yaruk*'tan derlenen ikilemeler beş yapısal türde sınıflandırılarak bu sorular tartışılmaktadır.

4.2.1 Eş ve Yakın Anamlı Ad İkilemeleri

İlk tür, anlamca eş ya da yakın iki adın bir araya gelerek tek bir kavramı pekiştirdiği ikilemelerdir. Bu ikilemeler, tek bir gönderge için iki sözcük kullanması bakımından, sözcük ile öbek arasındaki sınırı doğrudan sorunsallaştırır:

(1) *buyan edgü kılınç* ‘sevap, iyi amel’ (Skr. *pu□ya*)

AY 119.4, 154.8 vb.; üç ögeli, eş anlamlı bir ikileme (*buyan* ‘sevap’ + *edgü kılınç* ‘iyi amel’). Metinde sıkça yinelenen kalıplaşmış bir birim (Ölmez, 1991).

(2) *çın kirtü* ‘gerçek, hakiki’

AY 132.6, 156.6 vb.; eş anlamlı iki sıfatın (çın 'gerçek' + kirtü 'hakiki') oluşturduğu, metinde çok sık geçen bir niteleme ikilemesi (Ölmez, 1991).

(3) *teng tirazug* 'ölçü, tartı'

AY 135.8; *teng* 'denk, ölçü' + *tirazug* (< Far. *tarāzū* 'terazi') ikilemesi, ölçü-tartı adlarıyla birlikte geçer (Clauson, 1972: 554a-b; Ölmez, 1991).

(4) *em yürüngdek* 'ilaç, deva'

AY 148.21; *em* 'ilaç' ile *yürüngdek*'in oluşturduğu, çoğunlukla birlikte kullanılan eş anlamlı ikileme (Clauson, 1972: 971a; Ölmez, 1991).

Bu örneklerde iki (ya da daha çok) sözcük, tek bir göndergeyi karşılar. SFL açısından bu, dizim ölçeğinde bir *öbek düzeyi* yapısının (iki ad) *sözcük düzeyi* bir işlevi (tek bir kavramı adlandırma) üstlenmesidir; yani bir tür düzey kayması söz konusudur. X-çizgisi açısından ise bu yapılar, tek bir baş yerine iki eşdeğer baş içermesiyle, evrensel baş merkezli şemaya doğrudan oturmaz. Özellikle *buyan edgü kılınç* gibi üç ögeli ikilemeler, ikili dallanma ilkesini zorlar.

4.2.2 Karşıt Anlamlı İkilemeler

İkinci tür, anlamca karşıt iki ögenin bir araya gelerek bir bütünlüğü ya da kapsayıcılığı ('her ikisi de' / 'hepsi') anlattığı ikilemelerdir:

(5) *açsız kızsız* 'açlıksız ve kıtlıksız; bolluk içinde'

Yeni Şekiller listesinde yer alan, olumsuzluk ekiyle kurulmuş karşıt tamamlayıcı ikileme (Ölmez, 1991).

(6) *öz-ke adınağu-ka* 'kendine ve başkasına'

AY 162.15; *öz* 'kendî' + adın 'başka' karşıtılığı, datif ekiyle. Almanca çeviride *selbst* ve *andere* olarak karşılanır (Nobel, 1958: 110; Ölmez, 1991).

(7) *alkınçsız tüketinçsiz* 'tükenmez, bitmez'

AY 145.13; iki eş anlamlı olumsuz sıfatın (*alkın*- 'tükenmek' + *tüket*- 'bitirmek') oluşturduğu pekiştirici ikileme (Ölmez, 1991).

Karşıt anlamlı ikilemeler, iki ögesi anlamca zıt olmasına karşın birlikte tek bir kapsayıcı kavram (*açsız kızsız* → 'refah'; *öz-ke adınağu-ka* → 'herkese') ürettiğinden, bütünün anlamı parçaların toplamına indirgenemez. Bu, ikilemenin tek bir anlamsal birim (sözcük düzeyi) olarak işlediğine, dolayısıyla öbek düzeyinden sözcük düzeyine bir kaymanın gerçekleştiğine işaret eder.

4.2.3 Çatılı Eylem İkilemeleri: İki Olgunun Kesişimi

Üçüncü tür, çalışmanın iki olgusunun (çatı ve ikileme) kesiştiği, kuramsal açıdan en verimli ikilemelerdir. Bu yapılarda iki eylem hem aynı çatı ekini alır hem de ikileme oluşturur:

(8) *irintür- burçintur*- 'üzmek, kederlendirmek' (ettirgen ikileme)

AY 136.11; her iki eylem de ettirgenlik eki (-tur-) taşır ve eş anlamlı bir ikileme kurar (Clauson, 1972: 358a; Zieme, 1985: 97/88; Ölmez, 1991).

(9) ayaş- amraş- ‘karşılıklı saymak ve sevmek’ (işteş ikileme)

AY 195.13-14; aya- ‘saymak’ + amra- ‘sevmek’ eylemleri -ş- işteşlik ekiyle ikilemeli kullanılır (Ölmez, 1991).

(10) ağıtanıl- tongtanıl- ‘yuvarlanmak, debelenmek’ (dönüşlü/edilgen ikileme)

Yeni Şekiller listesinde; her iki eylem de -l- ekiyle ikileme oluşturur (Ölmez, 1991).

Bu örnekler, dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlalinin en yoğun biçimini sergiler: tek bir yapıda biçimbirim (çatı eki), sözcük (eylem) ve öbek (ikileme) katmanları aynı anda iç içe geçer. *ayaş- amraş-* örneğinde -ş- işteşlik eki (biçimbirim düzeyi), her iki eylemi karşılıklılık anlamıyla donatır (sözcük düzeyi) ve iki eylem bir ikileme oluşturur (öbek düzeyi); üstelik bu ikileme, kendisinden önce gelen *bir ikintişke* ‘birbirine’ ibaresiyle tümcecik düzeyinde bağdaşır. Böylece tek bir ifadede dört katman da temsil edilir. SFL’nin düzey kayması kavramı bu çok katmanlı iç içe geçmeyi açıklayabilirken, X-çizgisinin ardışık ikili dallanma şeması bu yapıyı çözümlemekte güçlük çeker.

4.2.4 Zincir İkilemeler ve Eşzamanlı Ad+Eylem İkilemeleri

Dördüncü tür, ikiden çok ögenin art arda dizildiği zincir ikilemeler ile ad ve eylem ikilemelerinin aynı tümcecikte eşzamanlı kullanıldığı yapılardır. Bunlar, çevirmenin vurgu yaratma stratejisinin en gelişmiş örnekleridir:

(11) körüp söküp sarsıp todap uçuzlap ‘görüp sövüp sayıp aşağılayıp küçümseyip’

AY 136.9-10; beş zarf fiilin (ulaç) oluşturduğu bir zincir ikileme. Eş ve yakın anlamlı eylemler ardışık - (I)p ekiyle dizilerek yoğun bir olumsuzlama anlatır (Ölmez, 1991).

(12) tapıĝ-ın uduĝ-ın tapınsar udınsar ‘hürmet ve saygıyla tapınsa (ve) saygı gösterse’

AY 156.5; ad ikilemesi (tapıĝ uduĝ ‘hürmet-saygı’) ile eylem ikilemesi (tapın- udun-) aynı tümcecikte eşzamanlı kullanılır (Ölmez, 1991).

On birinci örnekteki zincir ikileme, ulaç (zarf fiil) ekiyle birbirine bağlanan beş eylemin tek bir karmaşık eylem öbeği oluşturmasıyla, sözcük ve öbek katmanları arasındaki sınırı en uç noktada bulanıklaştırır. On ikinci örnek ise ad ikilemesi ile eylem ikilemesini paralel kurarak, ikilemenin yalnızca bir sözcük çifti değil, tümcecik düzeyinde işleyen bir koşutluk (parallelism) örüntüsü olduğunu gösterir. Bu örüntü, SFL’nin metinsel üst işlev (textual metafunction) kavramıyla da ilişkilendirilebilir; çünkü ikileme burada yalnızca anlamı değil, metnin örüntüsünü de düzenlemektedir.

Tablo 5. Altun Yaruk (5. Bölüm) İkileme Örneklerinin Yapısal Sınıflandırması

İkileme	Tür	Yapı	Hiyerarşik Etki
<i>buyan edgü kılınç</i>	Eş anlamlı	ad+ad+ad (3 öge)	Öbek → sözcük; ikili dallanmayı zorlar
<i>çın kirtü</i>	Eş anlamlı	sıfat+sıfat	Öbek → sözcük (niteleme)
<i>teng tirazug</i>	Yakın anlamlı	ad+ad	Tek gönderge, iki sözcük
<i>em yürüngdek</i>	Eş anlamlı	ad+ad	Tek gönderge, iki sözcük
<i>açsız kızsız</i>	Karşıt/tamaml.	ad+ad (-sIz)	Bütün ≠ parçalar toplamı
<i>öz-ke adınağu-ka</i>	Karşıt	ad+ad (datif)	'herkes' kapsayıcı anlam
<i>alkınçsız tüketinçsiz</i>	Eş (olumsuz)	sıfat+sıfat (-sIz)	Pekiştirme
<i>irintür- burçmtur-</i>	Ettirgen	eylem+eylem (-tur-)	Biçimbirim+sözcük+öbek kesişimi
<i>ayaş- amraş-</i>	İşteş	eylem+eylem (-ş-)	Dört katman iç içe (tümceciğe bağlı)
<i>ağtanıl- tongtanıl-</i>	Dönüşlü	eylem+eylem (-l-)	Biçimbirim+öbek kesişimi
<i>körüp...uçuzlap</i>	Zincir	5 ulaç (-lIp)	Sözcük↔öbek sınırı en uçta
<i>tapığ uduğ / tapın- udun-</i>	Eşzamanlı	ad ikl.+eylem ikl.	Tümcecik düzeyi koşutluk

Not. Madde numaraları Radloff-Malov neşrine göredir (Ölmez, 1991). 'Yeni Şekiller' = çevirmenin türettiği, eserin ilgili listesinde yer alan ikilemeler. ikl. = ikileme.

4.2.5 Ara Değerlendirme: İkileme ve Sözcük, Öbek Sınırı

Altun Yaruk'un 5. bölümünden derlenen ikilemeler, dört katmanlı hiyerarşinin sözcük ile öbek arasındaki sınırının Eski Uygurcada belirsiz olduğunu açıkça göstermektedir. Eş ve karşıt anlamlı ad ikilemeleri, iki (ya da daha çok) sözcüğün tek bir anlamsal birim olarak işlenmesiyle öbek düzeyinden sözcük düzeyine bir kayma sergiler. Çatılı eylem ikilemeleri, çalışmanın iki olgusunu kesiştirerek biçimbirim, sözcük ve öbek katmanlarının iç içe geçtiğini ortaya koyar. Zincir ve eşzamanlı ikilemeler ise ikilemenin yalnızca bir sözcük çifti değil, tümcecik düzeyinde işleyen bir koşutluk örüntüsü olduğunu kanıtlar.

Çıkarım

İkileme olgusu, AS1 ve AS2 bağlamında, ikilemenin dizim ölçeğinde sabit bir düzeye yerleştirilemediğini gösterir: yapı, anlamca sözcük düzeyinde (tek kavram) işlerken biçimce öbek düzeyinde (iki sözcük) durur. Bu çift konumluluk, SFL'nin düzey kayması kavramıyla doğal biçimde açıklanırken, X-cizgisinin tek başlı ve ikili dallanma şemasını (AS3) eşbaşlı koordinasyon ve üç ögeli ikilemeler noktasında yeniden betimlemeye zorlar.

Bu bulgular, bir önceki alt bölümdeki çatı bulgularıyla (bk. 4.1) birlikte değerlendirildiğinde, hiyerarşik sınır-ihlalinin tek bir katmanla sınırlı olmadığını; çatının biçimbirim tümcecik sınırını, ikilemenin ise sözcük öbek sınırını bulanıklaştırdığını ortaya koymaktadır. İzleyen alt bölümde (4.3), üçüncü olgu olan

yeni türetimlerin biçimbirim sözcük sınırını nasıl ihlal ettiği ele alınacaktır.

4.3 Yeni Türetimler: Biçimbirim ile Sözcük Arasındaki Sınır

Çalışmanın üçüncü olgusu olan yeni türetimler, dilbilgisel hiyerarşinin biçimbirim ile sözcük arasındaki sınırını sınar. *Altun Yaruk*'un çevirmeni Şingko Şeli Tutung, Sanskritçe ve Çince kaynaklardaki soyut Budist kavramları Türkçeleştirirken, daha önceki metinlerde görülme-yen ya da pek az görülen çok sayıda yeni sözcük türetmiştir (Ölmez, 1991, 1998). Ölmez (1991), bu yeni biçimleri eserin 'Yeni Şekiller' başlığı altında ayrıca listelemiştir. Bu türetimler, çevirmenin dilin türetim olanaklarını ne ölçüde zorladığını ve ardışık ek yığılmasının tek bir yüzey biçimi içinde nasıl bir anlam yoğunluğu yarattığını gösteren ayrıcalıklı bir veri kümesidir.

Bu türetimlerin dilbilgisel hiyerarşi açısından temel sorunu şudur: Ardışık eklerle genişleyen bir biçim, hâlâ tek bir 'sözcük' müdür, yoksa içerdiği biçimbirim sayısı ve anlam yükü bakımından daha üst bir düzeye (öbek ya da tümcecik) mi karşılık gelir? SFL çerçevesinde bu, biçimbirim düzeyindeki seçimlerin sözcük düzeyini aşp aşmadığı sorusudur. X-çizgisi açısından ise sorun, çok katmanlı türetimlerde baş atamasının (hangi biçimbirim yapının başıdır) belirlenmesindeki güçlülüdür. Bu alt bölümde, *Altun Yaruk*'un yeni türetimleri dört biçimbirimsel türde ele alınmaktadır.

4.3.1 Çok Katmanlı Ettirgen Türetimler

İlk tür, bir eylem köküne birden çok türetim ve çatı ekinin ardışık eklenmesiyle oluşan ettirgen biçimlerdir. Bu türetimler, biçimbirim yığılmasının en üretken örneklerini oluşturur:

(1) *kögedtür-* 'göklere çıkarmak, övmek' (< kök 'gök')

AY 135.11; kök adından türetilmiş, ardından ettirgenleştirilmiş biçim (Zieme, 1985: 88; Ölmez, 1991).

kögedtür- = kök (ad) + -e- (addan eylem) + -d- + -tür- (ettirgen)
'gök' → 'göge yükselmek' → 'göklere çıkarmak/övmek'

(2) *kodikartur-* 'aşağılamak, alçaltmak' (< kodı 'aşağı')

AY 135.12; Gabain (1974: 67) biçimi *kodı+kar-tur-* olarak çözümler (Ölmez, 1991).

kodikartur- = kodı (zarf 'aşağı') + kar- (eylem) + -tur- (ettirgen)
'aşağı' → 'aşağı indirmek' → 'aşağılatmak'

Bu örneklerde, bir ad ya da zarf kökü önce bir eyleme dönüşmekte, ardından ettirgenlik ekiyle değeri artırılmaktadır. Tek bir yüzey biçimi (*kögedtür-*), başka dillerde 'bir şeyi göklere çıkarmak / övmek' biçiminde bütün bir eylem öbeğiyle karşılanacak anlamı tek başına yüklenir. Bu, biçimbirim düzeyindeki ardışık seçimlerin sözcük sınırını aşarak öbek-tümcecik düzeyi anlam yoğunluğu yarattığının açık kanıtıdır.

4.3.2 Olumsuzluk ve Soyutlama Türevleri

İkinci tür, olumsuzluk eki (-sIz) ve soyut ad yapan ekler aracılığıyla, çoğunlukla Sanskritçe kavramları

karşılama üzere türetilmiş biçimlerdir:

(3) buzulmaksız 'bozulmaz, sağlam, kalıcı'

AY 142.x; bozulmadan kalan, kalıcı bir Budist niteliğini karşılar. buz- 'bozmak' ekseninde kurulu (Ölmez, 1991).

buzulmaksız = buz- (eylem) + -ul- (edilgen) + -mak (ad) + -sız (olumsuz)
'bozmak' → 'bozulmak' → 'bozulma' → 'bozulmasız/sağlam'

(4) teginçsiz 'erişilmez, ulaşılmaz'

AY 131.22, 138.10; tegin- 'erişmek' ekseninde, ulaşılamazlığı anlatan soyut niteleme (Ölmez, 1991).

teginçsiz = tegin- (eylem) + -ç (ad) + -sız (olumsuz)
'erişmek' → 'erişme/erişiş' → 'erişilmez'

(5) üzlünçü 'son, bitiş, kesiliş noktası'

AY 144.8; üzül- 'kesilmek' ekseninde soyut ad. 'son' kavramını karşılar (Ölmez, 1991).

üzlünçü = üz- (eylem) + -(ü)l- (edilgen) + -ünçü (soyut ad)
'kesmek' → 'kesilmek' → 'kesiliş/son'

Bu türetimler, eylem kökünden başlayıp çatı eki, ad yapan ek ve nihayet olumsuzluk ekiyle genişleyerek soyut bir kavram ya da nitelik üretir. Özellikle *buzulmaksız* gibi dört biçimbirimli bir biçim, tek bir yüzey biçiminde edilgenlik, adlaşma ve olumsuzluk gibi farklı dilbilgisel işlevleri katmanlar hâlinde barındırır. Bu çok katmanlılık, biçimbirim sözcük sınırının net çizilemediğini gösterir.

4.3.3 Eylemden Ad ve Addan Eylem Türevleri

Üçüncü tür, sözcük türü değiştiren türetimlerdir. Bu biçimler, biçimbirim eklenmesinin yalnızca anlamı değil, sözcüğün dilbilgisel ulamını da değiştirebildiğini gösterir:

(6) küzetdürmek 'korutmak, gözetirmek'

AY 192.12 vb.; küzet- 'korumak' ekseninde ettirgen-mastar (Ölmez, 1991).

küzetdürmek = küzet- (eylem) + -dür- (ettirgen) + -mek (mastar/ad)
'korumak' → 'korutmak' → 'korutma (eylemi)'

(7) tapçalğ 'kirli, pis'

AY 147.18; tapça 'kir' adından sıfat (Ölmez, 1991).

tapçalıǵ = tapça (ad 'kir') + -lıǵ (sıfat)
'kir' → 'kirlı'

(8) *evrinçkençig* 'sürekli hareket halinde, dönüp dolaşan'

AY 111.17; evir- ekseninde, dönüşlü -n- ekini içeren çok katmanlı sıfat (Ölmez, 1991).

evrinçkençig = evir- + -i-n- (dönüşlü) + -ç + -ke-n-ç + -sig (sıfat)
'çevirmek' → 'dönmek' → 'sürekli dönen'

Bu örnekler, türetim eklerinin sözcük türünü (ad ↔ eylem ↔ sıfat) değiştirebildiğini gösterir. Özellikle *evrinçkençig*, dönüşlü çatı ekini (-n-) bir türev içine gömerek, çalışmanın birinci olgusuyla (çatı) kesişir; böylece tek bir biçimde biçimbirim, çatı ve türetim katmanları iç içe geçer.

4.3.4 En Uç Örnek: Çok Katmanlı Karma Türetim

Dördüncü ve en uç tür, çevirmenin ürettiği, çatı, kiplik ve niteleme eklerini tek bir biçimde birleştiren karma türetimlerdir. Bunların başında *engitdürergülüğ* gelir:

(9) *engitdürergülüğ* 'eğdirilebilecek, eğdirilmesi gereken'

AY; 'Yeni Şekiller' listesinde yer alan, eserin en katmanlı türetimlerinden biri (Ölmez, 1991).

engitdürergülüğ = eng- + -it- + -dür- (ettirgen) + -ergü (gelecek/gereklik ortacı) + -lüg (sıfat)
'eğilmek' → 'eğmek' → 'eğdirmek' → 'eğdirilecek' → 'eğdirilmesi gereken'

engitdürergülüğ biçimi, tek bir yüzey biçiminde beş ayrı biçimbirimi (eylem kökü, geçişlilik eki, ettirgenlik eki, gelecek/gereklik ortacı ve sıfat eki) barındırır. Böylece başka dillerde bütün bir yan tümce ('eğdirilmesi gereken bir şey') ile karşılanacak anlam, Türkçede tek bir sözcüğe sıkıştırılmış olur. Bu biçim, dilbilgisel hiyerarşinin biçimbirim sözcük sınırını en uç noktada bulanıklaştırır: biçim, biçimce tek bir sözcük olmasına karşın, anlamca ve işlevce neredeyse bir tümcecik değeri taşır. SFL açısından bu, biçimbirim düzeyindeki bir dizi seçimin tümcecik düzeyi bir anlamı gerçekleştirmesidir (aşağı yönlü düzey kayması). X-çizgisi açısından ise, bu biçimde baş atamasının (hangi ekin yapının başı olduğu) ve ikili dallanmanın nasıl uygulanacağı ciddi bir sorun oluşturur.

Tablo 6. Altun Yaruk (5. Bölüm) Yeni Türetimlerinin Biçimbirimsel Çözümlemesi

Türetim	Katman	Biçimbirim Dizisi	Anlam
<i>kögedtür-</i>	4	kök+-e-+-d-+-tür-	göklere çıkarmak, övmek
<i>kodıkartur-</i>	3	kodı+kar-+-tur-	aşağılamak
<i>buzulmaksız</i>	4	buz-+-ul-+-mak+-sız	bozulmaz, sağlam
<i>teginçsiz</i>	3	tegin-+-ç+-sız	erişilmez
<i>üzlünçü</i>	3	üz-+-(ü)l-+-ünçü	son, bitiş

Türetim	Katman	Biçimbirim Dizisi	Anlam
<i>küzetdirmek</i>	3	küzet-+-dür-+-mek	korutmak
<i>tapçalıĝ</i>	2	tapça+-lĝ	kirli
<i>evrinçkençig</i>	5	evir-+-i-n-+-ç+-ken-ç+-sig	dönüp dolaşan
<i>engitdürergülüĝ</i>	5	eng-+-it-+-dür-+-ergü+-lüg	eğdirilmesi gereken

Not. 'Katman' sütunu, kök dışındaki biçimbirim sayısını gösterir. Tüm biçimler Ölmez (1991) 'Yeni Şekiller' listesinden alınmıştır.

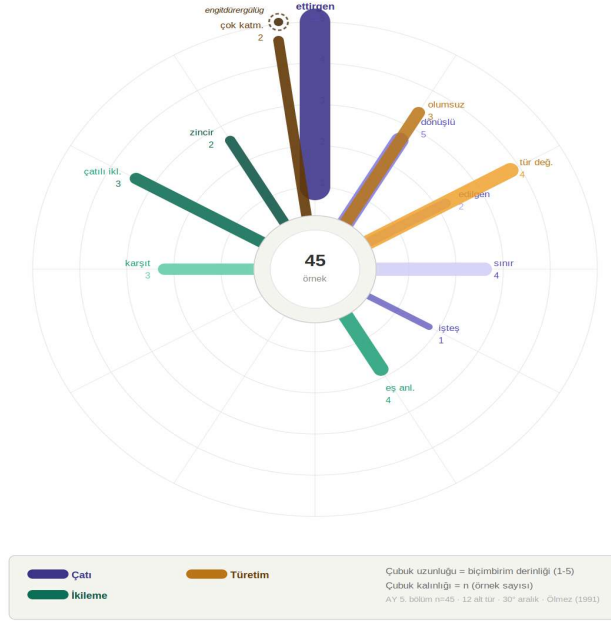
4.3.5 Ara Değerlendirme: Türetim ve Biçimbirim Sözcük Sınırı

Altun Yaruk'un yeni türetimleri, dört katmanlı hiyerarşinin biçimbirim ile sözcük arasındaki sınırının Eski Uygurca özelinde (özellikle de çevirmenin yaratıcı kullanımında) son derece geçirgen olduğunu göstermektedir. Çok katmanlı ettirgen türetimler ve *engitdürergülüĝ* gibi beş biçimbirimli biçimler, tek bir yüzey biçiminin başka dillerde bütün bir öbek ya da yan tümceyle karşılanacak anlamı yüklenebildiğini kanıtlar. Bu durum, çevirmenin Budist kavramları yoğunlukla aktarma çabasının dilin türetim olanaklarını sınıra kadar zorladığını gösterir.

Çıkarım

Yeni türetimler, AS2 bağlamında, biçimbirim yığılmasının sözcük sınırını aşarak tümcecik düzeyi anlam yoğunluğu yarattığını (aşağı yönlü düzey kayması) gösterir. AS3 bağlamında ise, beş biçimbirimli karma biçimler (*engitdürergülüĝ*, *evrinçkençig*), X-çizgisinin baş atama ve ikili dallanma ilkelerini en uç noktada sınar; bu biçimlerde 'baş'ın hangi biçimbirim olduğu sorusu, evrensel şemanın Türkçeye özgü bir uyarlamasını gerektirir.

Bu bulgular, çatı (4.1) ve ikileme (4.2) bulgularıyla birlikte değerlendirildiğinde, dilbilgisel hiyerarşinin üç sınırının da (biçimbirim tümcecik, sözcük öbek, biçimbirim sözcük) Altun Yaruk'un 5. bölümünde sistematik olarak ihlal edildiğini ortaya koymaktadır. Üç olgu, tek bir tezin (hiyerarşik sınırların geçirgenliği) farklı katmanlardaki birbirini tamamlayan tanıklarındır. İzleyen bölümde (4.4), bu üç olgunun aynı yapılarda kesiştiği örnekler ele alınarak sınır ihlalinin çok boyutluluğu gösterilecektir.

Şekil 3. On İki Alt Türün Biçimbirimsel Derinlik ve Örnek Büyüklüğü Profili (Radyal Bar / Samanyolu)

Şekil 3. On iki alt türün radyal bar haritası. Çubuk uzunluğu biçimbirim katman derinliğini (1-5 arası), çubuk kalınlığı örnek sayısını (n) temsil eder. Renkler olgu türünü kodlar: mor=çatı, yeşil=ikileme, amber=yeni türetim. Merkezdeki sayı toplam örneği (n=45) gösterir. Halkalı daire: engitdurergülüg (derinlik=5, n=1). Veri: Ölmez (1991), AY 5. bölüm.

Şekil 3, on iki alt türü dairesel bir düzende konumlandıran radyal bar grafiğiyle, klasik çubuk grafiklerinin aktaramadığı iki boyutlu bilgiyi (derinlik ve büyüklük) tek bir şemada birleştirir. Şeklin saat kadranı gibi okunması, alt türlerin hangi yönde yoğunlaştığını ve hangi yönde seyrekleştiğini hızla kavramayı sağlar. Üst yarım dairedeki kalın ve uzun çubuklar (ettirgen, tür değiştiren, olumsuz türetim) hem derinlik hem de örnek sayısı bakımından en dominant alt türleri temsil eder; bu yapıların aynı anda hem sayıca fazla hem de biçimbirimsel olarak karmaşık olması, makalenin ek yığılması tezini güçlendiren bir bulgudur.

Grafiğin en ayırt edici noktası, sol üst yönde yer alan ve halkalı çift daire ile işaretlenen **_engitdurergülüg_** noktasıdır. Bu alt tür en uzun çubukla (derinlik=5, yani iç merkezi aşarak en dış halkaya ulaşan tek örnek) ve çift halkayla (n=1 olmasına rağmen dilbilgisel önem taşıdığının vurgusu olarak) gösterilmektedir. *engitdurergülüg*'ün bu görsel konumu, makale boyunca 'en uç örnek' olarak sunulan nitelemesini sayısal ve biçimsel olarak doğrulamaktadır: tek bir yüzey biçimi, beş biçimbirim katmanıyla tümcecik düzeyi anlam yoğunluğuna ulaşmakta ve X-çizgisi şemasını baş atama açısından çözümsüz bırakmaktadır.

Şekil 3'ün çubuk kalınlıklarına bütünsel bakıldığında, **çatı** alt türleri genelde hem uzun (derinlik yüksek) hem de kalın (n yüksek) çubuklarla temsil edilirken; **ikileme** alt türleri kısa ama orta kalınlıkta (n=2-4, derinlik=1-2), **yeni türetim** ise uzun fakat ince çubuklarla (derinlik yüksek, n düşük) karakterize edilir. Bu asimetrik dağılım, üç olgunun farklı türden sınır ihlallerini temsil ettiğini gösterir: çatı hem

yaygın hem derin, ikileme yüzeysel ama geniş, türetim nadir ama aşırı yoğun bir yapı sergiler.

4.4 Üç Olgunun Kesişimi: Sınır İhlalinin Çok Boyutluluğu

Önceki üç alt bölüm (4.1, 4.2, 4.3), çatı, ikileme ve yeni türetim olgularını ayrı ayrı ele alarak her birinin dilbilgisel hiyerarşinin farklı bir sınırını ihlal ettiğini göstermiştir. Ancak *Altun Yaruk*'un 5. bölümündeki en dikkat çekici yapılar, bu üç olgunun tek bir biçimde ya da tek bir tümcecikte aynı anda kesiştiği örneklerdir. Bu kesişim, sınır ihlalinin yalıtılmış bir olgu değil, çok boyutlu ve katmanlı bir örüntü olduğunu ortaya koyar. Bu alt bölüm, söz konusu kesişim örneklerini inceleyerek çalışmanın merkezî tezini en güçlü biçimde sınamaktadır.

4.4.1 İki Olgunun Kesiştiği Biçimler

İlk kesişim türü, tek bir biçimde iki olgunun birleşmesidir. Bu yapılar, bir önceki bölümlerde ilgili olgular altında da anılmış olmakla birlikte, burada kesişim niteliğiyle yeniden değerlendirilmektedir:

(1) *ayaş- amraş-* ‘karşılıklı saymak ve sevmek’ (çatı × ikileme)

AY 195.13-14; -ş- işteşlik eki (çatı) + ikileme yapısı. Tek bir ifadede biçimbirim, sözcük ve öbek katmanları birleşir.

(2) *evrinçkençig* ‘sürekli dönen’ (çatı × türetim)

AY 111.17; dönüşlü -n- eki (çatı) bir türev (sıfat) içine gömülür; biçimbirim ve sözcük katmanları iç içe geçer.

(3) *irintür- burçintur-* ‘üzmek, kederlendirmek’ (çatı × ikileme)

AY 136.11; -tur- ettirgenlik eki (çatı) + eş anlamlı eylem ikilemesi (öbek). Değerlik artırımı ile koordinasyon birleşir.

(4) *ağtanıl- tongtanıl-* ‘yuvarlanmak, debelenmek’ (çatı × ikileme)

Yeni Şekiller; -l- eki (çatı) + ikileme. Hem türetilmiş hem koordineli yapı.

Bu örnekler, çatı olgusunun hem ikileme hem türetim olgularıyla doğal biçimde birleştiğini gösterir. *ayaş- amraş-* örneğinde tek bir -ş- biçimbirimi, iki eylemi karşılıklılık anlamıyla donatırken (sözcük düzeyi) aynı zamanda bu eylemlerin ikileme oluşturmaya (öbek düzeyi) zemin hazırlar. *evrinçkençig* örneğinde ise dönüşlü çatı eki, bir sıfat türevinin iç katmanına gömülerek biçimbirim ile sözcük arasındaki sınırı bulanıklaştırır. Her iki durumda da tek bir olgu değil, olguların kesişimi sınır-ihlalinin yoğunlaştırır.

4.4.2 Üç Olgunun Aynı Tümcecikte Yoğunlaşması

İkinci ve en yoğun kesişim türü, üç olgunun aynı tümcecik içinde art arda yoğunlaştığı pasajlardır. Altun Yaruk'un 136. satırındaki bir günah itirafı (kşanti) pasajı, bu yoğunlaşmanın örnek bir tanığıdır:

(5) ...körüp söküp sarsıp todap uçuzlap ... irintürdüm burçinturdum örletdim emgetdim erser...

AY 136.9-12; ‘...görüp sövüp sayıp aşağılayıp küçümseyip... (kalplerini) kırıp incittim, rahatsız edip üzdüm ise...’ (Ölmez, 1991).

Bu pasaj, üç olgunun tek bir tümcecikte nasıl iç içe geçtiğini örnekler. İlk bölümde (*körüp söküp sarsıp todap uçuzlap*) beş ulaçlı bir **zincir ikileme** yer alır; bu eylemlerin bir kısmı (*uçuzla-* ‘aşağılamak’) **türetilmiş** biçimlerdir. İkinci bölümde (*irintürdüm burçınturdum örletdim emgetdim*) dört **ettirgen çatılı** eylem, hem birbirini pekiştiren bir **ikileme/koordinasyon** oluşturur hem de görülen geçmiş zaman ekiyle çekimlenerek tümcecik düzeyinde işlev görür. Böylece tek bir tümcecikte çatı (ettirgenlik), ikileme (koordinasyon) ve türetim (*uçuzla-*, *irintür-*) olguları eşzamanlı olarak bulunur.

Bu yoğunlaşmanın işlevsel bir nedeni vardır: Pasaj, bir günah itirafı (kşanti) bağlamında, anlatıcının işlediği kötülükleri olabildiğince ayrıntılı ve vurgulu biçimde sıralamasını gerektirir. Çevirmen, bu vurguyu sağlamak için dilin tüm katmanlarını (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) aynı anda seferber etmiştir. Bu, SFL’nin metinsel ve kişilerarası üst işlevlerinin (textual ve interpersonal metafunctions) dilbilgisel hiyerarşinin tüm katmanlarında eşzamanlı olarak gerçekleştiğinin somut bir örneğidir (Halliday ve Matthiessen, 2014).

Tablo 7. Kesişim Örneklerinde Hiyerarşik Katmanların Temsili

Yapı	Biçimbirim	Sözcük	Öbek	Tümcecik	Olgu sayısı
<i>ayaş- amraş-</i>	✓	✓	✓	✓	2
<i>evrinçkençig</i>	✓	✓	–	–	2
<i>irintür- burçıntur-</i>	✓	✓	✓	–	2
136. satır pasajı (5)	✓	✓	✓	✓	3

Not. ✓ = ilgili katmanın yapıda temsil edildiğini gösterir. ‘Olgu sayısı’ = yapıda kesişen biçimbilim olgusu (çatı, ikileme, türetim) sayısı. 136. satır pasajı, dört katmanı ve üç olguyu birden temsil eder.

4.4.3 Ara Değerlendirme: Sınır İhlalinin Sistematiği

Kesişim örnekleri, dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlalinin Altun Yaruk’ta rastlantısal ya da yalıtılmış bir durum oluşturmadığını; tersine, dilin farklı katmanlarını eşzamanlı seferber eden sistematiği bir örüntü olduğunu göstermektedir. Çatı, ikileme ve türetim olguları yalnızca ayrı ayrı sınır ihlal etmekle kalmaz, aynı yapılarda kesişerek ihlali çok boyutlu hâle getirir. Özellikle 136. satır pasajı, dört hiyerarşik katmanın (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) ve üç olgunun tek bir anlatım biriminde nasıl bir araya geldiğini örnekler.

Çıkarım

Üç olgunun kesişimi, AS2’nin yanıtını en güçlü biçimde verir: *Altun Yaruk*’ta düzey kayması (rankshift) tek bir sınırla sınırlı değil, hiyerarşinin tüm katmanlarında eşzamanlı işleyen sistematiği bir mekanizmadır. SFL’nin düzey kayması ve üst işlev kavramları bu çok boyutluluğu bütünsel olarak açıklayabilirken (AS1), X-çizgisinin katı şeması (AS3) bu kesişim yapılarını çözümlemekte en büyük güçlüğü yaşar; çünkü tek bir yapıda birden çok baş, birden çok dallanma ve birden çok düzey eşzamanlı olarak iş başındadır.

Bu bulgu, çalışmanın merkezî tezini doğrular: *Altun Yaruk*’un 5. bölümündeki çatı, ikileme ve yeni

türetim olguları, dört katmanlı dilbilgisel hiyerarşinin Türkçede katı ve doğrusal bir düzen değil, geçirgen ve iç içe geçen bir yapı oluşturduğunun tanığıdır. İzleyen Tartışma bölümünde, bu bulguların SFL ve X-çizgisi kuramları açısından kapsamlı değerlendirmesi yapılacaktır.

5. Tartışma ve 6. Sonuç

5. Tartışma

Bu araştırma, Altun Yaruk'un 5. bölümündeki çatı, ikileme ve yeni türetim olgularını dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlali merceğinden inceleyerek, bu olguların dört katmanlı hiyerarşinin (biçimbirim, sözcük, öbek, tümcecik) sınırlarını nasıl bulanıklaştırdığını ortaya koymuştur. Bu bölümde, elde edilen bulgular araştırma soruları (AS1-AS3) ekseninde, dizimsel işlev dilbilgisi (SFL) ve X-çizgisi kuramları açısından tartışılmaktadır.

5.1 Sınır İhlalinin Dizim Ölçeği ile Açıklanması (AS1 ve AS2)

Birinci ve ikinci araştırma sorularına ilişkin bulgular, üç olgunun da SFL dizim ölçeğinde sabit bir düzeye yerleştirilemediğini, bunun yerine düzey kayması (rankshift) yoluyla katmanlar arasında devindiğini göstermektedir. Çatı olgusunda (4.1), biçimbirim düzeyinde işleyen bir ek (örneğin ettirgenlik eki -tur-), eylemin değerliğini değiştirerek tümcecik düzeyindeki argüman yapısını belirlemekte; böylece biçimbirim ile tümcecik arasında yukarı yönlü bir düzey etkileşimi doğmaktadır. İkileme olgusunda (4.2), iki sözcük tek bir anlamsal birim olarak işlediğinden, öbek düzeyinden sözcük düzeyine bir kayma gözlenmektedir. Yeni türetimlerde (4.3) ise, biçimbirim yığılması tek bir yüzey biçiminin neredeyse tümcecik düzeyi anlam yoğunluğu taşımasına yol açmaktadır (örneğin beş biçimbirimli *engitdürergülüg*).

Bu bulgular, SFL'nin düzey kayması kavramının Türkçenin kaynaşımli yapısını betimlemede güçlü bir araç olduğunu göstermektedir. Halliday ve Matthiessen'in (2014) öngördüğü gibi, dizim ölçeği katı ve doğrusal bir hiyerarşi değil, birimler arası geçişe olanak tanıyan esnek bir yapıdır. Eski Uygurca verisi, bu esnekliğin yalnızca kuramsal bir varsayım olmadığını, tarihsel bir metinde somut biçimde gözlemlenebildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle 4.4'te ele alınan kesişim örnekleri (örneğin 136. satır pasajı), düzey kaymasının tek bir sınırla sınırlı kalmadığını, hiyerarşinin tüm katmanlarında eşzamanlı işleyen sistematik bir mekanizma olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu noktada, çevirmen Şingko Şeli Tutung'un üslubunun rolü vurgulanmalıdır. Bulgular, sınır ihlalinin yoğunlaştığı yapıların (çok katmanlı türetimler, zincir ikilemeler) büyük ölçüde çevirmenin Budist kavramları yoğun ve vurgulu biçimde aktarma çabasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu durum, dilbilgisel hiyerarşinin sınırlarının yalnızca dilin yapısal olanaklarıyla değil, aynı zamanda metnin iletişimsel amacıyla (SFL terimleriyle, kişilerarası ve metinsel üst işlevlerle) da ilişkili olduğunu göstermektedir.

Burada, iki açıklama düzeyi arasındaki gerilimin açıkça ele alınması gerekir. Bir yandan, gözlemlenen sınır ihlali örüntüleri (çatı eklerinin değerlik değiştirmesi, ek yığılması, ikilemelerin öbek eşdeğerliği) Türkçenin kaynaşımli tipolojisinin genel ve dönemler üstü özellikleridir; bunlar tek bir çevirmenin buluşu değildir. Öte yandan, bu örüntülerin Altun Yaruk'un 5. bölümünde bu denli yoğunlaşması, çevirmenin Sanskritçe ve Çince kaynak kavramları Türkçeye aktarma çabasıyla ilişkilidir; başka bir deyişle, çevirmenin idiyolekti, dilin sunduğu yapısal olanakları olağandışı bir sıklıkla kullanmaktadır. Bu iki düzey birbirini dışlamaz: yapısal olanak (tipoloji) ile bu olanağın kullanım sıklığı (idiyolekt) ayrı

çözümleme katmanlarıdır. Dolayısıyla bu çalışmanın savı, ortaya çıkan biçimlerin Türkçenin tipolojik repertuarına ait olduğu; ancak gözlemlenen yoğunluğun (sıklık ve katmanlılık derecesinin) metne ve çevirmene özgü olabileceğidir. Bu ayırım, bulguların “Türkçenin geneli” için değil, “Altun Yaruk’un 5. bölümü” için doğrudan kanıt oluşturduğu yolundaki sınırlamayı da gerekçelendirir.

5.2 X-Çizgisi Şemasının Sınanması (AS3)

Üçüncü araştırma sorusu, X-çizgisi kuramının evrensel öbek şemasının Eski Uygurca verisiyle ne ölçüde uyumlu olduğunu sorgulamaktadır. Bulgular, X-çizgisinin biçimsel kesinliğinin belirli noktalarda güçlü, belirli noktalarda ise yetersiz kaldığını göstermektedir. Çatı olgusunda, ettirgenlik ve dönüşlülük eklerinin değerlik değiştirme işlevi, X-çizgisinin baş hareketi ve işlevsel ulam varsayımlarıyla tutarlı biçimde çözümlenebilir; Kornfilt’in (1997) Türkçe için önerdiği çözümlemeler bu açıdan uygulanabilir niteliktedir.

Ancak ikileme ve çok katmanlı türetim olguları, X-çizgisinin temel ilkelerini (ikili dallanma ve baş-merkezlilik) ciddi biçimde zorlamaktadır. Eş ve karşıt anlamlı ikilemeler (örneğin üç ögeli *buyan edgü kılınç*), tek bir baş yerine birden çok eşdeğer öge içerdiğinden, baş merkezli şemaya doğrudan oturmamaktadır. Benzer biçimde, beş biçimbirimli *engitdürergülüğ* gibi karma türetimlerde, hangi biçimbirimin yapının başı olduğunun belirlenmesi güçtür; bu biçimler, ikili dallanma ilkesiyle çözümlenmeye çalışıldığında çok sayıda iç içe düğüm gerektirmekte, bu da betimlemeyi karmaşıktırmaktadır. Bu durum, X-çizgisinin evrensellik iddiasının, Türkçenin kaynaşmış yapısına uygulandığında dile özgü parametre ayarları ve uyarlamalar gerektirdiğini göstermektedir.

Bu bulgu, üretimsel dilbilgisinin Türkçe gibi sondan eklemeli dillerin biçim sözdizim arayüzünü betimlemedeki bilinen güçlükleriyle örtüşmektedir (Kornfilt, 1997; Göksel ve Kerslake, 2005). Eski Uygurca verisi, bu güçlüğü çağdaş Türkçeye özgü olmadığını, dilin tarihsel katmanlarında da var olduğunu ortaya koymaktadır.

5.3 İki Modelin Tamamlayıcılığı

Bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde, SFL ve X-çizgisi kuramlarının birbirini dışlayan değil, tamamlayan perspektifler sunduğu görülmektedir. Her iki modelin hangi olguda hangi açıdan güçlü olduğu Tablo 8’de özetlenmektedir.

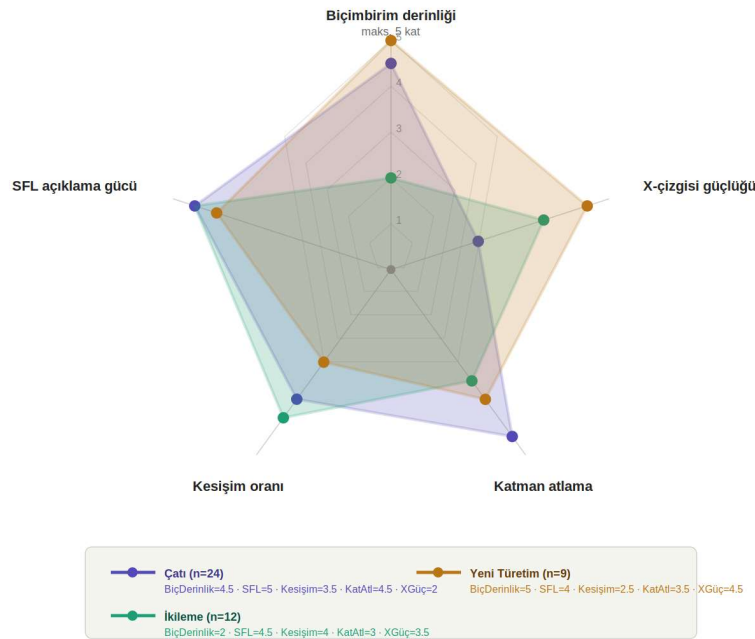
Tablo 8. Olgulara Göre İki Modelin Açıklayıcı Gücü

Olgı	SFL (Dizim Ölçeği)	X-Çizgisi
Çatı	Değerlik değişimini düzey kaymasıyla açıklar (güçlü)	Baş hareketi/işlevsel ulamla çözümlenebilir (güçlü)
İkileme	Öbek↔sözcük kaymasını doğal açıklar (güçlü)	Eşbaşlı/çok ögeli yapıda zorlanır (zayıf)
Yeni türetim	Aşağı yönlü düzey kaymasını açıklar (güçlü)	Baş ataması ve ikili dallanmada zorlanır (zayıf)
Kesişim	Çok boyutlu kaymayı üst işlevlerle bütünleştirir (çok güçlü)	Eşzamanlı çok katman/baş karşısında en çok zorlanır (en zayıf)

Not. Değerlendirme, bu çalışmanın Altun Yaruk 5. bölüm verisine dayanmaktadır; başka metin ve olgular için genellenemez. Puanlama ölçütü şudur: bir model, ilgili olguyu ek bir varsayım ya da kural genişletmesi gerektirmeden, kendi temel çözümleme birimleriyle doğrudan açıklayabiliyorsa “güçlü”; olguyu ancak ek varsayımlarla ya da temel ilkelerini esneterek açıklayabiliyorsa “zayıf/güçlük” olarak değerlendirilmiştir. Örneğin SFL, ikilemeyi düzey kayması mekanizmasıyla doğrudan açıklayabildiği için “güçlü”; X-çizgisi, aynı yapıyı ikili dallanma ilkesini esnetmeden çözümleyemediği için “güçlük” olarak kodlanmıştır.

Tablo 7’de görüldüğü gibi, X-çizgisi çatı gibi değerlik temelli, baş merkezli olgularda güçlüyken; SFL ikileme, türetim ve özellikle kesişim gibi çok katmanlı, eşbaşlı ve düzey kaydırıcı olgularda daha kapsayıcıdır. Bu tamamlayıcılık, dilbilgisel hiyerarşinin betimlenmesinde tek bir modele bağlı kalmak yerine, olgunun niteliğine göre modeller arası geçiş yapmanın daha verimli olabileceğini düşündürmektedir. Bu sonuç, işlevci ve biçimci geleneklerin uzlaşmaz değil, belirli olgu kümeleri için birbirini bütünleyen araçlar sunduğu yönündeki kuramsal tartışmalarla (Martin, 2016) uyumludur.

Şekil 4. Üç Olgunun Beş Boyutlu Kuramsal Profili (Radar Grafiği)

Şekil 4. Çatı (mor), ikileme (yeşil) ve yeni türetim (amber) olgularının beş boyutlu kuramsal profili. Eksenler: biçimbirim derinliği (maks. 5 kat), SFL açıklama gücü, kesişim oranı, katman atlama mesafesi ve X-çizgisi güçlüğü. Veri: Ölmez (1991), AY 5. bölüm, n=45.

Şekil 4, çalışmanın üç bulgusunu aynı anda beş kuramsal boyut üzerinde karşılaştırmalı olarak görselleştirmektedir. Radar grafiğinin geometrisi, her olgunun dilbilgisel hiyerarşi içindeki 'kuramsal kimliğini' tek bir şekilde açığa çıkarır. **Çatı** (mor polygon) en geniş yüzeyi kaplar ve bu durum, çatının beş boyutun dördünde yüksek skorlar almasından kaynaklanmaktadır: biçimbirim derinliği (4.5/5), SFL açıklama gücü (5/5), katman atlama mesafesi (4.5/5) ve kesişim oranı (3.5/5). Buna karşın çatının X-

çizgisi güçlüğü puanı düşüktür (2/5); bu bulgu, çatı olgusunun Chomsky'nin (1995) baş hareketi ve işlevsel ulam çerçevesiyle görece kolay açıklanabildiğini doğrulamaktadır.

Yeni türetim (amber polygon) yalnızca iki boyutta zirveye ulaşır: biçimbirim derinliği (5/5) ve X-çizgisi güçlüğü (4.5/5). Bu iki boyutun aynı anda maksimuma yakın olması anlamlıdır; derinlik arttıkça X-çizgisinin baş atama ve ikili dallanma ilkeleri çözümlemeyi zorlaştırmakta, böylece kuramsal güçlük doğrudan biçimbirimsel yoğunlukla orantılı biçimde yükselmektedir. *engitdürergülüğ* gibi beş biçimbirimli biçimler bu ilişkiyi en uç noktada temsil eder.

İkileme (yeşil polygon) en dengeli profili sergiler. Biçimbirim derinliği düşük (2/5) olmakla birlikte kesişim oranı yüksektir (4/5); bu, ikilemelerin biçimce yüzeysel görünse de başka olgularla sıkça örtüşen bir konumda bulunduğunu gösterir. Şeklin üç çokgeni arasındaki örtüşme bölgeleri (özellikle SFL ekseninde) iki modelin hangi olguda ortak açıklayıcı güce sahip olduğunu görsel olarak işaret etmektedir. Bu bulgu, Tartışma bölümünde (5.3) sunulan tamamlayıcılık savını görsel düzlemde pekiştirmektedir.

5.4 Tarihsel Tipolojik Çıkarım

Bulguların tarihsel tipolojik bir boyutu da vardır. Altun Yaruk'ta gözlemlenen sınır ihlali örüntüleri (çatının değerlik değiştirmesi, ikilemenin tek birim oluşturmaya, ek yığılması), çağdaş Türkçede de yapısal olarak süren özelliklerdir. Örneğin çağdaş Türkçedeki *gül* → *güldür*- ettirgenleşmesi, *ev bark*, *çoluk çocuk* gibi ikilemeler ve çok katmanlı türetimler (*göz-lük-çü-lük*), bu çalışmada Eski Uygurca için betimlenen örüntülerin doğrudan koşutlarıdır. Bu süreklilik, Türkçenin kaynaşımly yapısından doğan hiyerarşik sınır geçirgenliğinin, dile özgü ve tarihsel olarak kararlı bir tipolojik özellik olduğunu göstermektedir.

Temel Çıkarım

Dilbilgisel hiyerarşi, evrensel ve değişmez bir şablon olarak değil, dilin tipolojik niteliğine göre yeniden biçimlenen esnek bir yapı olarak ele alınmalıdır. Altun Yaruk verisi, Türkçenin kaynaşımly yapısından kaynaklanan düzey kayması örüntülerinin yaklaşık bin yıllık bir tarihsel derinliğe sahip, kararlı bir tipolojik özellik olduğunu ortaya koymaktadır.

6. Sonuç

Eldeki araştırma, Eski Uygurca Altun Yaruk'un 5. bölümündeki çatı, ikileme ve yeni türetim olgularını, dilbilgisel hiyerarşinin sınır ihlali merceğinden ve dizimsel işlev dilbilgisi ile X-çizgisi kuramları açısından çözümlemiştir. Üç olgu, dört katmanlı hiyerarşinin üç farklı sınırını (biçimbirim-tümcecik, sözcük-öbek, biçimbirim sözcük) sınavan birer mercek olarak ele alınmış ve elde edilen bulgular, bu sınırların Eski Uygurcada sistematik biçimde geçirgenleştiğini ortaya koymuştur.

Araştırma sorularına ilişkin temel sonuçlar şöyle özetlenebilir. Birinci ve ikinci sorular (AS1-AS2) bağlamında, üç olgunun da dizim ölçeğinde sabit bir düzeye yerleştirilemediği, düzey kayması yoluyla katmanlar arasında devindiği saptanmıştır; bu kayma, kesişim örneklerinde hiyerarşinin tüm katmanlarında eşzamanlı işleyen çok boyutlu bir örüntüye dönüşmektedir. Üçüncü soru (AS3) bağlamında, X-çizgisinin evrensel şemasının çatı gibi baş merkezli olgularda işlevsel olduğu, ancak eşbaşlı ikilemeler ve çok katmanlı türetimler karşısında dile özgü uyarlamalar gerektirdiği görülmüştür.

Çalışmanın alana sağladığı katkı üç yönlüdür. Kuramsal olarak, işlevci ve biçimci dilbilgisi modellerinin

açıklayıcı güçleri tarihsel bir Eski Uygurca metin üzerinde karşılaştırmalı olarak sınanmış; iki modelin belirli olgu kümeleri için birbirini tamamladığı gösterilmiştir. Yöntemsel olarak, tek bir tutarlı metin üzerinden dilbilgisel olguların hiyerarşik konumlarını haritalayan, yinelenebilir bir çözümleme modeli önerilmiştir. Alana özgü olarak, Altun Yaruk'un biçimbilimsel zenginliği, betimleyici bir döküm olmanın ötesinde, çağdaş dilbilim kuramlarıyla ilişkilendirilerek yeniden okunmuştur.

Bulgular ayrıca, Altun Yaruk'ta gözlemlenen sınır ihlali örüntülerinin çağdaş Türkçede de sürdüğünü göstererek, Türkçenin kaynaşmış yapısından doğan hiyerarşik geçirgenliğin tarihsel olarak kararlı bir tipolojik özellik olduğunu ortaya koymuştur. Bu, dilbilgisel hiyerarşinin evrensel bir şablon olarak değil, dile özgü biçimde yeniden biçimlenen esnek bir yapı olarak ele alınması gerektiği yönündeki kuramsal savı güçlendirmektedir.

6.1 İleri Araştırma Önerileri

Bu çalışmanın sınırlılıkları, gelecekteki araştırmalar için verimli yönler işaret etmektedir:

(a) Çözümleme, Altun Yaruk'un diğer kitaplarına ve başka Eski Uygurca metinlere (örneğin Maytrisimit, Kuanşi İm Pusar) genişletilerek bulguların tutarlılığı sınanabilir.

(b) İnceleme, Eski Türkçenin diğer katmanlarıyla (Orhon, Karahanlı) art zamanlı karşılaştırmaya açılarak, sınır ihlali örüntülerinin tarihsel değişimi izlenebilir.

(c) Çatı, ikileme ve türetim dışındaki olgular (örneğin ad tamlamaları, ortaç ve ulaş yapıları) aynı çerçeveye incelenerek hiyerarşik betimleme genişletilebilir.

(d) Bulgular, sayısal olarak kodlanmış geniş bir tarihsel derlem üzerinde nicel yöntemlerle (sıklık, dağılım çözümlemesi) sınanarak genellenebilirlik artırılabilir.

Sonuç olarak bu çalışma, bin yıl önce tek bir çevirmenin elinde biçimlenen bir metnin, Türkçenin dilbilgisel hiyerarşisine ilişkin çağdaş kuramsal tartışmalara tarihsel bir tanıklık sunabileceğini göstermiştir. Altun Yaruk'un 5. bölümü, dilbilgisel sınırların Türkçede ne denli geçirgen olduğunu örnekleyen, kuramsal açıdan verimli bir laboratuvar olma niteliğini korumaktadır.

Kaynakça / References

- Chomsky, N. (1981). Lectures on government and binding. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, N. (1995). The minimalist program. Cambridge, MA: MIT Press.
- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- Çağatay, S. (1944). Uygurcada hendiadyoinler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmalar Dergisi*, 1, 97-144.
- Erdal, M. (1979). Die Morphemfuge im Alttürkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71, 83-114.
- Gabain, A. von. (1974). Alttürkische Grammatik (3. baskı). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). Turkish: A comprehensive grammar. Londra ve New York: Routledge.
- Halliday, M. A. K. ve Matthiessen, C. M. I. M. (2014). Halliday's introduction to functional grammar (4. baskı). Londra ve New York: Routledge.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung (Berliner Turfantexte VII)*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kornfilt, J. (1997). Turkish. Londra ve New York: Routledge.
- Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1985). Naturalistic inquiry. Beverly Hills, CA: SAGE.
- Martin, J. R. (2016). Meaning matters: A short history of systemic functional linguistics. *Word*, 62(1), 35-58. <https://doi.org/10.1080/00437956.2016.1141939>
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şerbak, A. M. (Ed.). (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'* [Eski Türkçenin Sözlüğü]. Leningrad: Nauka.
- Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottamasūtra. Das Goldglanz-Sūtra. I. Band.* Leiden: Brill.
- Oflazer, K. (2014). Turkish and its challenges for language processing. *Language Resources and Evaluation*, 48(4), 639-653. <https://doi.org/10.1007/s10579-014-9267-2>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (12. baskı). Ankara: Seçkin.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren (Berliner Turfantexte XIII)*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Ölmez, M. (1991). Altun Yaruk III. kitap (= 5. bölüm) (Suvarṇaprabhāsa-sūtra). Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1.
- Ölmez, M. (1998). Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın sözvarlığına katkıları. K. İmer, L. S. Uzun (Ed.), *Doğan Aksan Armağanı* içinde (s. 107-110). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), 243-311.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.